Klimaatakkoord 2018

Maatschappelijke acceptatie en participatie

Het betrekken van

burgernetwerken

bij het tot stand komen van

het nieuwe klimaatakkoord

In opdracht van:
Het Klimaatberaad

Auteurs:
Roel Woudstra (Buurkracht)
Sible Schöne (Hier klimaat)
Kirsten Notten (Klimaat Avontuur)
Albert Koers en Rob Rietveld (NPBO)

INHOUDSOPGAVE

I.	**INLEIDING**	
	Opdrachtomschrijving	3
	Opzet vanuit Hier klimaat, Buurkracht en NPBO	5
II.	**GEZAMELIJKE VOORSTELLEN**	10
III.	**BIJEENKOMSTEN HIER klimaat EN BUURKRACHT**	
	Bewoners en de transitie naar wonen zonder aardgas	14
IV.	**REGIONALE BIJEENKOMSTEN NPBO**	
	Burgers denken mee over het klimaatakkoord	28
V.	**Bijlage**	
	Analyse verslagen burgerbijeenkomsten Klimaatakkoord	55

I. INLEIDING

Dit rapport is de uitkomst van een opdracht van het Ministerie van Economische Zaken en de SER Borgingscommissie aan drie partijen die normaliter niet gezien worden als partners maar die als overeenkomst hebben dat zij zich inzetten voor het volwaardig betrekken van burgers bij de energietransitie. Verder hebben deze partijen gemeen dat zij contacten hebben met georganiseerde groepen burgers (burgernetwerken). Zowel aan de proactieve kant (willen meedoen) als de kritische kant (actiegroepen en klimaatsceptici).

1. OPDRACHTOMSCHRIJVING

Betrekken van burgers bij de formulering en uitvoering van het Klimaatakkoord
Rob Weterings (SER), Peter Schmeitz (EZK)

Inleiding
Bij de ontwikkeling van het Klimaatakkoord wordt een breed palet aan maatschappelijke organisaties actief betrokken, waaronder koepelorganisaties van het bedrijfsleven, milieuorganisaties en vakbonden. Ook de decentrale overheden krijgen ruime mogelijkheden om eigen inzichten en initiatieven in het proces in te brengen. In aanvulling daarop is ook de betrokkenheid van individuele burgers van groot belang, aangezien de maatregelen in het Klimaatakkoord ook voor hen gevolgen zullen hebben en bovendien ook van hen een actieve bijdrage wordt verwacht. Het gaat daarbij niet alleen om burgers die nu actief zijn in een lokale energie coöperatie of zich via een georganiseerd verband in het proces kunnen laten vertegenwoordigen. Ook burgers die geen deel uitmaken van een organisatie wensen informatie en zeggenschap over de consequenties in hun huis of in hun directe leefomgeving.

Doel
Doel van dit project is inzicht te krijgen in de issues waarvan burgers het belangrijk vinden dat ze in het Klimaatakkoord worden geadresseerd en te benoemen onder welke voorwaarden zij bereid zijn actief aan de uitvoering van het Klimaatakkoord bij te dragen. Belangrijk is dat de resultaten van dit project recht doen aan de diversiteit in perspectief op de energie- en klimaattransitie zoals die in de Nederlandse bevolking is aan te treffen.

Focus
De ontwikkeling van het Klimaatakkoord kent grofweg 3 etappes. Elke etappe kent eigen kansen voor participatie van burgers. In de eerste etappe worden de hoofdlijnen van het Klimaatakkoord geformuleerd in dialoog tussen een groot aantal organisaties. Dit proces loopt volgens planning tot aan de zomer van 2018. Na de zomer start naar verwachting de tweede etappe, waarin de hoofdlijnen worden uitgewerkt tot een pakket concrete maatregelen in vijf sectoren waarmee de doelen van het Klimaatakkoord gerealiseerd worden. In die tweede etappe wordt onder meer uitwerking gegeven aan regionale energie- en klimaatstrategieën (RES), die op lokale en regionale schaal volop kansen bieden voor burgerparticipatie. De derde etappe start naar verwachting na 1

januari 2019. Dan worden de maatregelen tot uitvoering gebracht, op landelijk niveau, in Regionale Energie- en Klimaat Strategieën (RES) en op wijkniveau.

De focus in het onderhavige project ligt op de eerste etappe. Daarmee luidt de kernvraag die in dit project dien te worden beantwoord als volgt:
Welke voor burgers belangrijke issues moeten in het Klimaatakkoord op hoofdlijnen worden benoemd en welke voorwaarden voor hun bijdrage aan de uitwerking en uitvoering van het akkoord moeten in het hoofdlijnenakkoord worden vastgelegd?

Aanpak en planning
Qua aanpak is dit project complementair aan de regionale bijeenkomsten die in het kader van het proces naar een akkoord op hoofdlijnen in de periode tot de zomer van 2018 worden belegd om burgers, bedrijven en organisaties te informeren en consulteren. Die complementariteit zou moeten blijken uit de diversiteit van de burgernetwerken die in dit project worden betrokken en uit de inhoudelijke diepgang van de gesprekken en resultaten. Tegen die achtergrond hebben kleinschalige bijeenkomsten, die de mogelijkheid bieden voor een verdiepend gesprek, in dit project de voorkeur. Belangrijk is bovendien dat burgers zelf aan het woord worden gelaten, terwijl de organisatoren hun kennis van het veld benutten om het gesprek in goede banen te leiden.

Beoogd eindresultaat
Beoogd eindresultaat is een beknopt, toegankelijk geschreven rapport dat medio juni 2018 in concept wordt opgeleverd. Na inhoudelijke bespreking van dit concept wordt het rapport gefinaliseerd en worden de inzichten overgebracht aan de sectortafels. Het streven is om in het Klimaatakkoord op hoofdlijnen aan te geven hoe de voor burgers belangrijke issues en voorwaarden worden meegenomen bij de nadere uitwerking van het Klimaatakkoord in de tweede helft van 2018. Daarover vindt terugkoppeling plaats naar de deelnemers aan de bijeenkomsten.
De finale versie van het rapport wordt gepubliceerd op de website (www.klimaatakkoord.nl).

Uitvoering
Voor opzet en uitvoering van dit project zijn uitgenodigd:
- het Nederlands Platform Burgerparticipatie en Overheidsbeleid (NPBO)
- het HIER Klimaatbureau
- Buurkracht

Hen wordt gevraagd gezamenlijk een voorstel voor de aanpak, uitvoering en rapportage van dit project te doen. Met het oog op de korte termijn waarop een concept eindrapportage wordt verwacht, wordt aanbevolen bij de uitvoering waar mogelijk de bestaande burgernetwerken in te zetten.

2. Opzet vanuit Hier klimaat, Buurkracht en NPBO

ACCEPTATIE EN PARTICIPATIE

Op dit moment wordt er door circa 100 maatschappelijke partijen intensief onderhandeld over een Klimaatakkoord (KA). Het streven is dat akkoord op hoofdlijnen gereed te hebben in de loop van de zomer. Aan de onderhandelingen nemen vooral vertegenwoordigers van overheden, het bedrijfsleven natuur- en milieuorganisaties en maatschappelijke organisaties deel - burgers en de samenleving in algemene zin zijn (nog) niet betrokken. Toch wordt breed onderkend dat het KA slechts dan kan bijdragen aan het lange termijn doel van een CO2 neutraal Nederland - met als tussenstation een uitstoot reductie van 49 % in 2030 - als het kan rekenen op brede maatschappelijke acceptatie en op effectieve maatschappelijke participatie.

Het bevorderen van die maatschappelijke acceptatie en praktische participatie: daar gaat het om in dit projectvoorstel. Bij acceptatie gaat het om het voorkomen en verminderen van weerstand tegen de afspraken van het KA voor zover die afspraken burgers raken, niet alleen in hun portemonnee, maar ook door de gevolgen van duurzame energieprojecten in hun omgeving. Bij participatie gaat het om het stimuleren en ondersteunen van groepen burgers om zelf het heft in handen te nemen en om in eigen huis of eigen wijk aan de slag te gaan met de energietransitie. Wil het KA maximaal effectief zijn dan moet het bijdragen zowel aan acceptatie als aan participatie.

In een tweetal gesprekken met Rob Weterings (SER) en Peter Schmeitz (ministerie van EZK) is bovenstaande problematiek verkend, wat heeft geleidt tot opdrachtverlening door het Klimaatberaad. Aan die gesprekken namen deel: de heren Albert Koers (NPBO), Rob Rietveld (NPBO), Sible Schöne (HIER Klimaatbureau) en Roel Woudstra (Buurkracht). Daarbij bleek dat het NPBO zich vooral richt op het bevorderen van acceptatie en het voorkomen van weerstand, terwijl de insteek van HIER Klimaatbureau en van Buurkracht vooral ligt bij het bevorderen van participatie: dat burgers aan de slag (kunnen) gaan.

In de gesprekken werd onderkend dat er drie fases zijn: (1) het nu lopende proces van onderhandelingen om te komen tot een KA; (2) het vervolgens op basis van het KA uitwerken van "Regionale Energie en Klimaat Strategieën (hierna: RES); en tenslotte (3) het ontwikkelen van plannen om de woorden van een RES om te zetten in daden. In fase 1 gaat het enerzijds om het bevorderen van acceptatie/voorkomen van weerstand. Daarnaast moet het KA ook handvaten/richtlijnen aanreiken voor het daadwerkelijk (kunnen) faciliteren van burgers in de fases 2 en 3.

Het NPBO zal optreden als opdrachtnemer van het project waarbij HIER Klimaatbureau en Buurkracht verantwoordelijk worden voor die onderdelen die specifiek betrekking hebben op participatie.

DOELEN EN DELIVERABLES

Het project heeft een drieledig doel: (1) bij te dragen aan een zo breed mogelijke maatschappelijke acceptatie van de afspraken van het KA bij burgers en binnen de samenleving als geheel; en (2) te bereiken dat het KA handvatten/richtlijnen bevat die (groepen van) burgers stimuleren en in staat stellen om zelf aan de slag te gaan met de energietransitie; en (3) te bereiken dat de KA de spelregels / kaders meegeeft op welke wijze burgers deelnemen.

Wat het eerste doel betreft: gegeven het feit dat burgers niet aan tafel zitten in de KA onderhandelingen, wil het project op voorhand de vragen, onzekerheden en bedenkingen van burgers identificeren die in het KA geadresseerd moeten worden om te voorkomen dat ze later - terecht of ten onrechte - worden ingezet om het KA 2018 onderuit te halen en/of de geloofwaardigheid daarvan aan te vechten. De ervaring, ook met het Energieakkoord 2013, wijst uit dat burgers die zich niet betrokken voelen niet alleen zinnige, maar ook onzinnige verhalen in de strijd werpen als ze bepaalde plannen niet zien zitten. Op voorhand inventariseren welke vragen/ onzekerheden/bedenkingen/wensen er bij burgers leven om die vervolgens expliciet te adresseren in het KA, kan heel veel node- en nutteloze discussie en verschil van mening voorkomen nadat het KA aan de wereld is gepresenteerd. In elk geval ervaren burgers dan dat ze weliswaar niet aan tafel zaten, maar dat er wel naar hen is geluisterd. Secundair: een dergelijke inventarisatie kan ook voeding geven aan de discussie in het Parlement omdat het inzichtelijk maakt wat er bij burgers leeft.

Wat het tweede doel betreft: feit is dat een flink aantal burgers zich nauw betrokken voelen bij de energietransitie en dat ze bereid zijn daaraan bij te dragen, ook als het hen raakt in de portemonnee. Zie het aantal duurzame energiecoöperaties en het aantal lokale initiatieven - vaak op wijkniveau -om te komen tot energiebesparing. Het is vanuit een bewonersperspectief wel wenselijk dat het KA handvatten/richtlijnen/kapstokken aanreikt om het bevorderen en ondersteunen van burgerinitiatieven vast onderdeel te laten zijn van elke RES (fase 2) en - meer nog - van de plannen om die RES in de praktijk te brengen (fase 3). Het project wil dus ook inventariseren wat er nodig is om burgers te stimuleren om zelf aan de slag te gaan met de energietransitie en om hen daarbij de ondersteuning te bieden die daarvoor nodig is.

Wat betreft het derde doel: het is van groot belang dat de doelstellingen uit het KA worden gerealiseerd en dat snelheid wordt gemaakt. Dit kan er toe leiden dat burgers te laat worden betrokken bij de verduurzamingskeuzes en de besluitvorming daaromtrent. Juist om te versnellen is het noodzakelijk om af te spreken op wat voor manier burgers worden betrokken bij de beleidsmatige en bestuurlijke keuzes en op wat voor manier de besluitvorming gaat plaats vinden, zowel inzake RES, als op duurzame project en wijkaanpak niveau. Het project wil inventariseren op wat voor manier bewoners betrokken willen worden bij de keuzes en besluitvorming.

Deze drie doelen vertalen zich tot de volgende deliverables:

1. Een rapport (circa 10 pagina's) met een helder gestructureerd overzicht van alle mogelijke vragen/onzekerheden/bedenken/wensen die er bij burgers leven met betrekking tot de energietransitie en die in het KA geadresseerd moeten worden om te bereiken dat burgers zich gehoord voelen en kunnen zien dat het KA rekening houdt met hun vragen/onzekerheden/bedenkingen/wensen.
2. Een rapport (circa 10 pagina's) met een kwalitatief gevalideerde beschrijving van de handvaten/richtlijnen/kapstokken die in het KA opgenomen moeten worden om te bereiken dat bewoners daadwerkelijk kunnen participeren in de energietransitie in hun eigen omgeving, en een beschrijving van hoe burgers betrokken willen worden bij keuzes en besluitvorming.

AANPAK EN ACTIVITEITEN

Het is kort dag – zeer kort – want de deliverables moeten uiterlijk per 1 juli 2018 worden opgeleverd om nog mee te kunnen worden genomen in het KA. Daarom ook verdient het aanbeveling om met regelmaat tussenresultaten van het project ter kennis te brengen van de voorzitters van de vijf KA onderhandelingstafels. Binnen dit timeframe denken we aan de volgende activiteiten.

Voor wat betreft het eerste doel: inventariseren van vragen/onzekerheden/bedenkingen met het oog op acceptatie:

1. In de tweede helft van mei organiseert het NPBO een vijftal regionale bijeenkomsten: (a) Groningen, Friesland, Drenthe; (b) Gelderland, Overijssel, Utrecht; (c) Limburg, Noord-Brabant; (d) Noord-Holland, Flevoland; en (e) Zeeland, Zuid-Holland.
2. Per bijeenkomst wordt uitgegaan van maximaal 40 deelnemers, globaal te rekruteren uit: (a) in de regio actieve kritische belangenorganisaties van burgers (50%) en (b) personen en organisaties die zich op individuele basis positief constructief hebben bezig gehouden met de energietransitie (50%). Zowel het NPBO, HIER en Buurtkracht zal een oproep plaatsen via hun netwerk voor deelname hieraan. Dit zal vooral invulling gaan geven aan de groep vermeld onder a en b. Daarnaast overwegen we om aan de ons bekende landelijke organisaties met een brede relatie naar burgers in de regio (zoals bijv. de NMF) gevraagd worden om vanuit hun organisatie aan te schuiven aan de dialoogtafels tijdens deze bijeenkomsten in een aanvullende rol.
3. Qua format (eerste indicatieve opzet):
   - introductie doel en opzet;
     - Inleiding dagvoorzitter
     - Toelichting stavaza KA door een sectortafelvoorzitter
     - Vertaling naar opgave tafels
   - Deel 1: inventarisatie van vragen/onzekerheden/bedenkingen aan maximaal 6 tafels met 6-8 deelnemers (ca. 2u);
     - per tafel prioritering van de aangedragen vragen/onzekerheden/ bedenkingen;
     - plenaire presentatie van de top drie/vijf per tafel
   - Onderbreking met soep en broodjes
   - Deel 2: inventariseren van handvatten/richtlijnen/kapstokken (ca. 1,5u)
     - tafel indeling op basis van sectortafels KA indeling met 6-8 deelnemers
     - plenaire presentatie van de top drie/vijf per tafel
4. De mogelijke data voor de bijeenkomsten zijn geïnventariseerd. Dit zijn: 22, 23, 28, 29 en 31 mei, 1 en 4 juni. De definitieve data zullen z.s.m. bepaald worden na fiattering opdracht.
5. De bijeenkomst starten aan het eind van de middag en lopen door naar de avond.

Om de kwaliteit van het gesprek en van de registratie van de uitkomsten daarvan te verzekeren beschikt elke tafel over een ervaren gespreksleider en notulist. De partijen die deelnemen aan de KA onderhandelingen worden uitgenodigd deel te nemen aan één of meerdere bijeenkomsten. Volgens ons zou de invulling van de notulisten door medewerkers vanuit de overheid betrokken bij het tot stand komen van het KA, een goed zaak zijn. In dit projectvoorstel zal er daarom vanuit worden gegaan dat dit op deze manier ingevuld zal gaan worden.

Het verkrijgen van een goede mix aan deelnemers is zowel essentieel als een uitdaging. Voor een evenwichtige discussie met wel voldoende inbreng vanuit de te onderkennen stromingen onder de burgers is gekozen voor een quotering. 50% constructief kritische organisaties (a) en 50% participerende organisaties. Zoals al gemeld is de overwegen om aan de tafel ook een positie en rol in

te ruimen voor bijvoorbeeld iemand van de NMF uit die regio voor de inbreng van relativering en het bredere perspectief.

Voor de aanmelding willen we gebruik maken van een aanmeldformulier op de website van de SER KA. Hiernaar zal verwezen worden in het schijven dat uit zal gaan om de mensen en organisaties op te hoogte te brengen en op te roepen om deel te nemen. Om nog enigszins tijdig de mensen te informeren hierover zal uiterlijk medio week 20 de uitnodigingen en oproep tot deelname verstuurd moeten worden.

Voor wat betreft het tweede en derde doel: een gevalideerde inventarisatie van handvaten/richtlijnen/kapstokken met het oog op praktische participatie en beschrijving van hoe bewoners betrokken willen worden bij keuzes en besluitvorming, kiezen we voor de volgende aanpak:

1. HIER Klimaatbureau en Buurkracht organiseren een bijeenkomst met energiecoöperaties, lokale energie initiatieven en Buurkrachtgroepen om te inventariseren welke handvatten/richtlijnen/kapstokken het KA moet bevatten om bewoners te faciliteren om samen aan de slag te gaan met de energietransitie.
2. Buurkracht organiseert 3 lokale bijeenkomsten voor buurkrachtgroepen over wat de consequenties zijn van de energietransitie voor hun directe leefomgeving en over hoe ze betrokken willen worden bij de vorming en uitvoering van het KA, en of welke ondersteuning gewenst is. Waar mogelijk zal dit ook als input voor discussie worden gebruikt voor het tweede gedeelte van de vijf regionale bijeenkomsten.
   De opzet van deze 3 tot 5 lokale bijeenkomsten is laagdrempelig. 10 tot 15 deelnemers zijn voorzien, waardoor goede inhoudelijke discussie mogelijk is, welke door ervaren moderator zal worden begeleid. En waar mogelijk zullen de uitkomsten ook visueel (tekening) worden vastgelegd. De bijeenkomsten starten aan het eind van de middag en lopen door naar de avond.

Waar burgerzelfwerkzaamheid zich vooral zal richten op onderwerpen die aan de orde zijn in de onderhandelingstafel “Gebouwde Omgeving” nodigen HIER Klimaatbureau en Buurkracht de deelnemers aan die tafel - en in het bijzonder de voorzitter - uit om deel te nemen aan de landelijke en lokale bijeenkomsten

Het NPBO stelt een concept rapport op over de uitkomsten van de door het NPBO georganiseerde bijeenkomsten en HIER Klimaatbureau en Buurkracht doet dat voor de door hen georganiseerde bijeenkomst en de uitkomsten van de enquête. Het NPBO en HIER Klimaatbureau en Buurkracht overleggen over de onderlinge afstemming van beide rapporten, daarbij strevend naar een integratie van beide rapporten en een zo helder en consistent mogelijk verhaal richting de KA onderhandelaars.

ORGANISATIE EN VERANTWOORDELIJKHEDEN

Als opdrachtnemer is het NPBO verantwoordelijk jegens de opdrachtgever voor de uitvoering van het project conform dit voorstel. Die verantwoordelijkheid is integraal voor wat betreft alle organisatorische en logistieke aspecten en voor wat betreft de eigen inhoudelijke bijdrage. Het NPBO zal dit in samenwerking met de mensen van “Het Klimaatavontuur” invullen.

HIER Klimaatbureau en Buurkracht zijn verantwoordelijk voor activiteiten gekoppeld aan de tweede deliverable en de eigen inbreng in de vijf bijeenkomsten die NPBO organiseert.

VERVOLG?

Projecten zijn per definitie beperkt in de tijd en dus is het welhaast tegenstrijdig om tenslotte iets te zeggen over een mogelijk vervolg. Feit is echter dat afgezien van de beide deliverables dit project ook een kring van burgers en organisaties creëert die zich meer in het bijzonder betrokken voelen bij het KA.

Het ware daarom te overwegen die maatschappelijke “infrastructuur” in te zetten, ook bij het nader uitwerken van een KA op hoofdlijnen en zelfs na afloop van de KA onderhandelingen als zodanig.

Eén optie die dan al snel in gedachten komt is het organiseren van “terugkomdagen” waarin de deelnemers van de bijeenkomsten feedback krijgen over de vraag wat er met hun inbreng is gedaan in de onderhandelingen en in de definitieve tekst van het KA.

DEEL II

GEZAMELIJKE VOOSTELLEN HIER, BUURKRACHT en NPBO

I. UITGANGSPUNTEN

1. De bijeenkomsten die Buurkracht, HIER klimaatbureau en het Nederlands Platform Burgerparticipatie en Overheidsbeleid (NPBO) de afgelopen weken organiseerden laten zien dat er onderscheid gemaakt moet worden tussen “burgerparticipatie” en “burgerinitiatief”.
   - Bij burgerparticipatie gaat het om burgers die willen meedenken in planontwikkeling en besluitvorming en is de kernvraag wat nodig is om hen daartoe in staat te stellen
   - Bij burgerinitiatief gaat het om burgers die zelf in actie willen komen en is de vraag wat nodig is om burgers daarbij te ondersteunen.
2. Buurkracht en HIER richten zich primair op burgerinitiatief (meer in het bijzonder in relatie tot activiteiten op regionaal, lokaal en wijkniveau en het NPBO richt zich primair op burgerparticipatie (in het algemeen en dus niet alleen in relatie tot de energietransitie). Echter, het integreren van burgerparticipatie en burgerinitiatief kan juist voor de energietransitie heel veel meerwaarde opleveren want - zo zagen we in de bijeenkomsten - meedenken motiveert mensen om mee te doen. Burgerparticipatie leidt tot burgerinitiatief en burgerinitiatief leidt tot burgerparticipatie.
3. Dit is dan ook de belangrijkste les uit alle bijeenkomsten: om de energietransitie te doen slagen en om - meer concreet - de doelstelling van 49% reductie in CO2 uitstoot te halen moeten de inwoners van ons land op grote schaal gaan meedenken en meedoen. Voor de energietransitie zijn burgerparticipatie en burgerinitiatief geen leuke bijkomstigheden, maar essentiële voorwaarden voor succes. Dat is de boodschap die in het Klimaatakkoord verwoord moet worden, zo menen wij.
4. Hoe belangrijk ook, alleen die boodschap is niet genoeg. Het Klimaatakkoord zal ook - in globale zin - moeten aangeven wat er nodig is voor het realiseren van effectieve vormen van burgerparticipatie en burgerinitiatief. Ook daarover is veel gezegd in de bijeenkomsten, maar uit dat alles destilleren we één lijn als kader voor onze voorstellen met betrekking tot de vraag wat het Klimaatakkoord moet zeggen om burgerparticipatie en burgerinitiatief tot een succes te maken.
   - Die lijn eindigt bij burgers die mee willen doen, die willen bijdragen aan de energietransitie, soms landelijk, vaker in de eigen leefomgeving.
   - Maar een belangrijke voorwaarde om mee te willen doen is - zo bleek in de bijeenkomsten - dat mensen eerst kunnen meedenken over beleid en plannen.
   - Maar om mee te willen en kunnen denken moeten burgers vertrouwen hebben in de overheid en - zo bleek - juist aan dat vertrouwen ontbreekt het al te vaak.
   - En wat is de beste manier om dat vertrouwen te herwinnen: goede en betrouwbare informatie over het beleid van de overheid en de uitvoering daarvan.
5. Schematisch en dus vereenvoudigd:

Goede informatie -> Meer vertrouwen -> Kunnen meedenken -> Willen meedoen

6. Hierna doen we per stap in dit proces enkele voorstellen voor in het Klimaatakkoord op te nemen teksten. Kern daarvan is steeds dat het Klimaatakkoord niet zelf burgerparticipatie en burgerinitiatief moet gaan regelen - dat zal altijd lokaal maatwerk moeten zijn - maar dat het Klimaatakkoord aangeeft wat er gedaan kan en moet worden om van burgerparticipatie en burgerinitiatief een succes te maken.

II. GOEDE INFORMATIE

7. Om gezien te worden als betrouwbaar zal informatie uit een onafhankelijke en gezaghebbende bron of bronnen moeten komen, dat wil zeggen: een bron of bronnen zonder eigen agenda. En dus valt informatie vanuit bedrijfsleven, overheid en natuur- en milieuorganisaties af. Burgers

menen, terecht of ten onrechte, dat al die partijen een eigen agenda hebben en dat dit de informatie kleurt die zij verschaffen.

8. Welke partij kan in de ogen van burgers garanderen dat informatie over de energietransitie volledig en betrouwbaar is? Wellicht de KNAW of het KIVI, maar het is de vraag of die bereid en in staat zijn deze rol op zich te nemen.
9. Daarom stellen we het volgende voor*:*
   - *In het Klimaatakkoord wordt een voorstel opgenomen om een scenario-studie uit te voeren naar een toekomstig CO2 vrij energiesysteem voor ons land op basis van de internationaal best beschikbare natuurwetenschappelijke en technische kennis.*
   - *Aan de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid wordt gevraagd een werkgroep van internationale deskundigen bijeen te roepen om de exacte scope en methodologie van die studie te bepalen en om aan te geven welke disciplines betrokken moeten worden*.

III. MEER VERTROUWEN

10. Een zorgvuldige wetenschappelijk onderbouwde scenario-studie door de meest gezaghebbende deskundigen zal zeer kunnen bijdragen aan meer vertrouwen van burgers in de overheid, maar niet als die studie in een lade terecht komt. De overheid moet ook laten zien dat de uitkomsten mede-bepalend zijn voor het beleid en de daarop gebaseerde beslissingen. Daarom mag het niet gaan om een eenmalige exercitie, maar moet de studie van tijd tot tijd geactualiseerd worden en moet er een onafhankelijke instantie komen die daarvoor zorg draagt.
11. Het vertrouwen van burgers in de overheid is ook gediend met een zekere afstand tussen de hectiek van politieke besluitvorming en de realisatie van de afspraken in het Klimaatakkoord. Juist in ons land zijn daarvoor voorbeelden en modellen beschikbaar. Om er twee te noemen: na de watersnoodramp van 1953 besliste de politiek wat er gedaan moest worden, maar liet het de uitvoering over aan deskundigen en na de dreigende doorbraken van rivierdijken in 1995 besliste de politiek wat er gedaan moest worden, maar liet het de realisatie over aan een speciale Deltacommissaris.
12. Daarom stellen we het volgende voor:
   - *In het Klimaatakkoord wordt gesteld dat het voorzien in volledige en betrouwbare informatie naar de samenleving toe essentieel is voor het realiseren van de energietransitie en dat die taak belegd moet worden bij een onafhankelijke instantie.*
   - *Het Klimaatakkoord stelt, ook met het oog op de nieuwe Klimaatwet, voor dat de regering onderzoek doet naar de wenselijkheid van een speciale regeringscommissaris ter coördinatie en uitvoering van het overheidsbeleid inzake de energietransitie.*

IV. KUNNEN MEEDENKEN

13. Dat kunnen meedenken mag natuurlijk niet wachten op het herstel van vertrouwen tussen overheid en burgers. Integendeel, met dat meedenken moet zo spoedig mogelijk begonnen worden juist om te werken aan herstel van vertrouwen. Wat ons betreft begint dat meedenken dus direct na het publiceren van het Klimaatakkoord op hoofdlijnen.
14. Daarom stellen we het volgende voor:
   - *In het Klimaatakkoord wordt gezegd dat burgers en burgerorganisaties vanaf het begin als gelijkwaardige partners betrokken moeten worden bij het ontwikkelen van regionale energiestrategieën.*
   - *Na het publiceren van het Klimaatakkoord op hoofdlijnen worden er in de maanden september en oktober wederom een aantal regionale burgerbijeenkomsten georganiseerd waarin burgers zich kunnen uitspreken over dat akkoord en de uitvoering daarvan.*
15. Burgerparticipatie in het kader van de energietransitie is meer dan de komende maanden meedenken over de uitwerking en uitvoering van het Klimaatakkoord: het moet structureel worden, deel van het systeem gaan zijn. Voor een vorm van wettelijke verankering is het te vroeg

vanwege de nog beperkte ervaring. Beter is het een leerproces in te richten waarin bewezen best practices worden vastgelegd in een niet bindend, maar wel gezaghebbend handboek o.i.d.*

16. Daarom stellen we het volgende voor:
    - *In het Klimaatakkoord wordt voorgesteld dat in de praktijk bewezen best practices op het gebied van burgerparticipatie en (burgerinitiatief) worden vastgelegd in een gezaghebbend handboek (of website) dat wordt opgesteld en onderhouden door onafhankelijke deskundigen.*
    - *Dat handboek is publiek bezit en wordt ter beschikking gesteld van alle partijen die op enigerlei wijze betrokken zijn bij de planontwikkeling en besluitvorming over de energietransitie, of het daarbij gaat om beleid of om concrete projecten.*

V. WILLEN MEEDOEN

17. Hier geldt uiteraard ook wat zojuist in paragraaf IV werd gezegd: niet wachten op herstel van vertrouwen, maar direct beginnen met het scheppen van de juiste condities om burgers in staat te stellen concreet mee te doen aan de energietransitie. Daarom zijn de voorstellen onder punt 14 ook hier van direct belang. Zie ze als ingelast.
18. Gemeenschapsvorming is een belangrijke voorwaarde voor structureel draagvlak voor de aanpak van het klimaatprobleem. Zie de ontwikkelingen rondom energiecoöperaties, buurkrachtgroepen en de gemeenschap van bedrijven rond de CO2-Prestatieladder. Wijkgerichte acties en initiatieven kunnen een belangrijke bijdrage leveren aan die gemeenschapsvorming en verdienen derhalve de steun van lokale overheden.
19. Daarbij kunnen overheden in principe kiezen tussen drie rollen: stimuleren (aanjagen), faciliteren (ondersteunen) en coproduceren (samenwerken). Welke rol het beste past, hangt af van de lokale omstandigheden. Duidelijk is dat stimuleren met PR-achtige campagnes zo langzamerhand achterhaald is en dat voor een zo urgente en complexe opgave als de energietransitie overheden zich vooral moeten richten op actief faciliteren of samenwerken in een vorm van coproductie.
20. Daarom stellen we het volgende voor:
    - *In het Klimaatakkoord wordt gezegd dat overheden burgerinitiatieven moeten stimuleren en faciliteren (dat wil zeggen: ondersteunen met kennis en geld), dan wel die initiatieven moeten inpassen in een vorm van coproductie (waarin ook inwoners zeggenschap hebben).*
    - *Bij de uitwerking hiervan moet zowel gekeken worden naar het landelijk niveau (aanspreekpunt bewoners, kennisplatform), het regionale niveau (communities of practice, ondersteuning bewonersgroepen) en het lokale niveau.*

VI. TENSLOTTE

21. Deze voorstellen komen op tafel terwijl er gewerkt wordt aan de finale teksten van het Klimaatakkoord op hoofdlijnen. Alleen al om die reden hebben we geprobeerd onze voorstellen zo beknopt en hanteerbaar mogelijk te formuleren. Mocht opname van onze voorstellen in het Klimaatakkoord vanwege tijdsdruk niet meer haalbaar zijn, dan zullen we er gaarne op terugkomen in de discussies over de uitwerking en uitvoering van dat akkoord in het najaar.
22. We sluiten af met het uitspreken van onze gedeelde overtuiging dat opname van bovenstaande voorstellen in het Klimaatakkoord een wezenlijke bijdrage zal leveren aan het versterken van de maatschappelijke acceptatie van dat akkoord en aan de bereidheid en het vermogen van burgers om zelf aan de slag te gaan met de energietransitie.

* Waarbij dat "o.i.d." ook betrekking kan hebben op een wiki-achtige website.

DEEL III

BIJEENKOMSTEN HIER klimaat EN BUURKRACHT

BEWONERS EN DE TRANSITIE NAAR WONEN ZONDER AARDGAS

Resultaten bijeenkomsten bewonersgroepen Buurkracht en energiecoöperaties
Juni 2018

Sible Schöne
HIER klimaatbureau

Roel Woudstra
Buurkracht

SAMENVATTING

Op dit moment onderhandelen bijna 100 organisaties over een nieuw Klimaatakkoord om de CO2 uitstoot in 2030 met 49% te verminderen. De afspraken die gemaakt gaan worden zullen alle inwoners van ons land raken, niet alleen in de portemonnee, maar ook als het gaat om hun dagelijkse leven.

Het Nederlands Platform Burgerparticipatie en Overheidsbeleid (NPBO), HIER Klimaatbureau en Buurkracht zijn door de SER en Ministerie van Economische Zaken en Klimaat gevraagd om ten eerste te inventariseren welke zorgen, vragen, bedenkingen en wensen er leven bij burgers over het klimaat- en energiebeleid en, ten tweede, inventariseren wat burgers en burgerorganisaties nodig hebben om zelf aan de slag te kunnen gaan met de energietransitie.

Er zijn verschillende bijeenkomsten in de afgelopen weken georganiseerd, verspreid over het land. Aan de bijeenkomsten van HIER en Buurkracht hebben voornamelijk buurtbewoners en energie coöperatieleden deelgenomen. Daaruit zijn de volgende hoofdboodschappen gedestilleerd:

- De opgave is enorm, een deel van de samenleving wil meewerken of de schouders eronder zetten, maar een ander deel van de samenleving ziet de noodzaak niet en is ook niet bereid om er aan mee te werken;
- Veel bewoners wantrouwen de overheid en willen zeggenschap;
- Op een paar positieve uitzonderingen na, worden gemeenten vaak als incompetent gezien en veel gemeenten houdt zich niet aan afspraken. Edoch gemeente wordt toch als meest vertrouwenswaardige overheidspartner gezien;
- Een eerlijke verdeling van de lusten en de lasten is noodzakelijk: solidariteit tussen de bewoners (arm en rijk);
- Het bedrijfsleven moet mee betalen;
- Wetenschappelijke onderbouwing van de analyse en de voorgestelde keuzes is nodig;
- Bewoners willen het voortouw kunnen nemen en ze willen hier in ondersteund worden;
- Energietransitie is niet het enige thema wat er leeft. Burgers willen mee koppelen van kansen ten aanzien van gezondheid (fijnstof), landschap, etc;

Op basis hiervan bevelen we de SER en het Ministerie van Economische Zaken en Klimaat aan om binnen het Klimaat Akkoord invulling te geven aan de volgende punten:

- Benader bewoners(collectieven) als volwaardige partners en maak gebruik van de expertise in de samenleving van energiecoöperaties en bestaande bewonersgroepen;
- Bewoners(collectieven) verschillen in de mate waarin ze kunnen en willen participeren. Werk daarom uit:
    - Hoe bewoners op alle niveaus (RES, gemeentelijke en wijkniveau) zeggenschap en inspraak krijgen;
    - Hoe bewoners(collectieven) kunnen participeren in opwek, infrastructuur en levering van duurzame energie;
    - Hoe bewonerscollectieven in het democratische en participatie proces gefaciliteerd en ondersteund kunnen worden;

INLEIDING

Zonder de medewerking van de burger kan de energietransitie niet slagen. Deze notitie gaat in op de vraag welke handvatten/richtlijnen/kapstokken in het Klimaatakkoord opgenomen moeten worden om te bereiken dat betrokken bewoners daadwerkelijk kunnen participeren in de energietransitie in hun eigen omgeving, en een beschrijving van hoe burgers betrokken willen worden bij keuzes en besluitvorming. We kijken daarbij naar de opstelling van twee groepen bewoners: (1) de bewonersgroepen van Buurkracht die met elkaar in hun straat of buurt praktische besparingsmaatregelen nemen en (2) de lokale energiecoöperaties en lokale energie initiatieven die op lokaal niveau werken aan energiebesparing en duurzame energie. Hieraan zijn de resultaten van reeds uitgevoerd kwantitatief onderzoek van HIER onder een brede groep bewoners aan toegevoegd (3).

Deze notitie is gebaseerd op drie bijeenkomsten die Buurkracht met groepen buurtbewoners heeft georganiseerd en een aantal bijeenkomsten vanuit HIER met energiecoöperaties over hun rol bij de transitie naar wonen zonder aardgas, waarvan één in het kader van dit project. Wij denken dat we hier mee een goed beeld kunnen geven van de opstelling van deze groepen betrokken in de energietransitie en de warmtetransitie in het bijzonder.

Juist bij de warmtetransitie is actieve deelname van bewoners van groot belang. De praktische reden hiervoor is dat in de meeste gevallen een groot deel van de maatregelen bij de bewoners thuis, achter de meter, moet worden genomen. Daarbij zal het in veel gevallen gaan om forse investeringen van duizenden tot vaak tienduizenden euro's. De vraag is hoe met name eigenaar-bewoners en Verenigingen van Eigenaren (VVE's) kunnen worden bewogen dergelijke maatregelen te nemen.

Wat de warmtetransitie echt bijzonder maakt is dat *alle* bewoners in een wijk mee moeten doen. Dit betekent dat de consumentgerichte aanpak van de afgelopen veertig jaar gericht op energiebesparing en duurzame energie bij individuele bewoners niet meer werkt. Ze moet worden vervangen door een wijkgerichte aanpak gericht op wonen zonder aardgas. Dit vraagt een totaal andere manier van werken. Kernpunt daarbij is de verschuiving van een individuele aanpak naar een sociale aanpak.

HOOFDSTUK 1
Buurkracht

Toelichting onderzoek en rapport:

- Voor dit onderzoek zijn een drietal bijeenkomsten georganiseerd, op 30 mei in Eindhoven, op 5 juni in Zwolle en op 6 juni in Marum.
- In totaal hebben 24 initiatiefnemers en deelnemers van Buurkrachtbuurten aan deze drie bijeenkomsten deelgenomen.
- Het onderzoek en rapportage is uitgevoerd door Meijers Research in opdracht van Buurkracht
- Deze rapportage gaat in op de volgende drie onderwerpen:
    1. De overheid en het klimaat akkoord
    2. De bijdrage van buurt en buren nu
    3. Buurt en buren naar een belangrijker rol

1. De overheid en het klimaat akkoord

- Het is deelnemers opgevallen dat de Nederlandse overheid weliswaar getekend heeft voor het commitment om de doelen (halvering van de C02 uitstoot en een vergaande beperking van de temperatuurstijging) te bereiken, maar dat volkomen **onduidelijk blijft hoe zij dit wil realiseren**. Dat wekt wrevel en maakt dat men niet geneigd is te geloven dat de doelen werkelijk gerealiseerd zullen worden.

- Men vraagt zich ook af of een zo ambitieuze doelstelling voor één –bovendien klein- land binnen bereik ligt. Omringende landen produceren ook broeikasgassen en soms aanzienlijk meer.

- **Twijfel** wordt gevoed doordat men zich realiseert dat de Nederlandse overheid een aantal veroorzakers eenvoudig **niet onder controle** heeft. (Luchtvaart, scheepvaart, veeteelt, industrie en economische factoren in bredere zin). Ook hier belemmeren internationale invloeden onze mogelijkheden vaak vergaand. Bedrijven worden dan ook nauwelijks gestimuleerd om bij te dragen aan verduurzaming.

- Veel deelnemers hebben het **vertrouwen verloren** in wat op het punt van klimaatbeleid van de landelijke politiek te verwachten valt. Want los van genoemde beperkingen van de Nederlandse mogelijkheden stoort men zich aan de **inconsequente houding** van de Nederlandse politiek in klimaataangelegenheden. Politici en bestuurders spreken met twee monden en zijn geneigd gedane uitspraken te relativeren naar eigen behoeven (e.g. Rutte). Durf, een consequent beleid en daadkracht ontbreken. Men ervaart hierdoor een grote afstand tussen burger en landelijke politiek.

- De overheid geeft burgers **onvoldoende duidelijkheid** over wat ze in de toekomst van haar beleid en maatregelen kunnen verwachten. Op hun bereidheid om zelf initiatieven te nemen heeft zij zo een **remmende invloed**. Regelingen en afspraken worden terug gedraaid. De burger ziet er daarom vanaf om een voorziening die hij in gedachten had echt te nemen. Morgen blijkt die door het overheidsbeleid misschien tot zijn schade achterhaald.

- Deelnemers geven te kennen dat de houding van de overheid hun **stemgedrag** bij de eerstvolgende verkiezingen zal beïnvloeden.

- Vooral **gemeenten** zouden een belangrijke rol moeten spelen bij het verduurzamen. Die rol vervullen ze op enkele gunstige uitzonderingen na **volstrekt onvoldoende**. In tegendeel, ze frustreren bijdragen van burgers vaak meer dan dat ze die steunen.

- De oorzaak ziet men in de combinatie van **incompetentie en kennisgebrek** bij ambtenaren en hun vrees om zelf risico's te lopen door daadkrachtig met bewonersinitiatieven mee te werken. Ook ontbreekt een centraal aanspreekpunt met een coöperatieve houding waar men met klimaatgerichte vragen en voorstellen terecht kan. Bij B&W ontmoet men soms een zekere desinteresse omdat **korte termijnbelangen** anders liggen.

- Gemeenten spreken wel die intentie uit C02 neutraal te worden, maar ondernemen weinig om dat te realiseren. In de praktijk laten zij dit volgens deelnemers graag aan de burger over.

- Gemeenten beginnen volgens deelnemers duidelijk in te zien dat ze, om hun doelen te bereiken **niet zonder de inbreng van de burger** kunnen.

2. De bijdrage van buurt en buren nu

- Ook burgers zelf staan verduurzaming in de weg. Na jaren gewend te zijn door een ruim aanbod van gas is men **verwend geraakt** door onder alle omstandigheden te wonen in een warm huis. En ook verder is ons consumptie- en reisgedrag verre van terughoudend. Deelnemers zien een toenemende interesse ontstaan. Vaker vragen buurtgenoten hen om advies over woonklimaat aangelegenheden.

- Deelnemers merken dat welwillende buurtgenoten vaak toch **terughoudend zijn met in actie komen**. Oorzaak zijn wat we kennen als typische innovatieweerstanden:
    - Ze hebben niet zelf kunnen ervaren of uitproberen dat een bepaalde maatregel in hun huis effectief is. Dat vinden ze een risico.
    - En dat die niet een verlies aan comfort veroorzaakt maar comfort verhogend werkt.
    - Ze hebben moeite met maatregelen die ze als niet compatibel ervaren met hoe ze nu te werk gaan.
    - Kosten. Ze verwachten een offer te moeten brengen waar ze persoonlijk niets voor terugkrijgen behalve hun bijdrage aan het klimaat als collectief goed.

  Leden van Buurkracht-teams spannen zich in om die onterechte aarzelingen weg te nemen. Meestal met succes.

- Dit alles heeft **deelnemers** echter niet ontmoedigd om klimaatinitiatieven te ondernemen. Individueel en georganiseerd in Buurkrachtverband. Ze worden **gedreven door** –meestal een combinatie- van:
    - Het besef dat het hoog tijd is om daden te stellen. Nederland loopt al ver achter.
    - Een intrinsiek plichtsbesef: de motivatie om zelf te doen wat overheden en anderen achterwege laten. Uit noodzaak.
    - Een besef van verantwoordelijkheid jegens hen die na ons komen.
    - Een overtuiging die best getypeerd kan worden door "waar een wil is, is een weg".
    - Sociaal engagement jegens buurtbewoners met onvoldoende inzicht in hun energiesituatie en die de vaardigheden missen om zelf maatregelen te nemen.
    - Het geloof in de potentie van gezamenlijke en gecoördineerde initiatieven om op individu overstijgende schaal te verwezenlijken wat anders niet zou kunnen.

- Men is overtuigd dat het geen zin meer heeft om te wachten op beleid van de overheid. In plaats daarvan moet het **beleid van onderop** tot stand komen. De overheid geeft dan geen directieven af over wat er moet gebeuren en hoe dat moet. Ze luistert naar breed levende behoeften die onder burgers leven. En ze ondersteunt hen met het realiseren van kansrijke initiatieven. Vanuit Buurkracht werkt men in de praktijk al naar die werkwijze toe.

- De gemeente blijft een belangrijke factor in het proces. Daarom moeten **bewoners (bij voorkeur in georganiseerd verband) en gemeente actief gaan samenwerken**. Elk met de bijdrage die hij kan leveren. Daarvan verwacht men meer succes.

- Buurkracht-teams hebben al initiatieven ondernomen om meer wederzijds begrip te kweken. **Een goede relatie opbouwen met de politiek** vindt men belangrijk. Vooral om bereidheid tot samenwerking bij de gemeente te krijgen. Zo nodigen ze vaak ambtenaren en wethouders uit voor bijeenkomsten die ze organiseren. Die uiten zich enthousiast. Maar hoe effectief dat is geweest is nog onduidelijk. Een relatie opbouwen vergt consequent op die weg voortgaan, merkt men.

3. Buurt en buren naar een belangrijker rol

- Deelnemers realiseren zich dat hun initiatieven richting burger en overheid nu nog vooral druppels in een vijver zijn. Maar ze kunnen zich goed vinden in de **metafoor van de zich steeds uitbreidende kring in het water**.

- Dat vraagt een consequent voortzetten van de huidige aanpak op micro/meso-niveau in combinatie met een **meer expansieve strategie**.

- Deelnemers zijn zeer tevreden met de ondersteuning die ze vanuit de Buurkracht-organisatie krijgen. Vooral op communicatief gebied is haar bijdrage zeer waardevol. Ook vindt men haar inspirerend voor de leden. Specifieke wensen kan men ook na herhaald doorvragen niet noemen.

- Deelnemers stellen zowel onder bewoners als bij overheden wel een **beginnende omslag in het denken** vast. Dat wordt echter nog onvoldoende omgezet in keuzes en gedrag. Men is ervan overtuigd dat een gecoördineerde aanpak van buurten en buurtbewoners dit in principe kan bevorderen.

- Het huidige **microniveau** strategie van Buurkracht en haar succes rusten op twee factoren:
    - Buurtbewoners voorlichten over de mogelijkheden en verdiensten van klimaatmaatregelen. Men heeft ervaren dat het zinvol is om als Buurkracht ook actief mogelijkheden naar burgers te brengen, in plaats van alleen antwoorden op vragen te geven. Zo kunnen ook minder welstandigen profiteren van wat wel binnen hun bereik ligt.
    - Bewoners met raad en daad ontzorgen als ze besloten hebben tot dergelijke maatregelen en tot actie moeten overgaan. Drempels verlagen bij specialistische zaken als maatregelen helpen kiezen die voor een bepaalde bewoner opportuun zijn. Maar ook aanbieders selecteren, offertes aanvragen en beoordelen.

- Deelnemers hebben ervaren dat niets mensen hierbij zo snel overtuigt als voorbeelden die worden gegeven door **mensen die ze kennen**. Daar maken ze gebruik van door:

    - Hun „verduurzaamde" huis open te stellen voor buren en hen het comfort te laten ervaren.
    - Het voornemen voorbeeldprojecten te starten. Overwegend nog een wens.
    - Hen gevraagd of ongevraagd te wijzen op tekortkomingen van hun huis en wat energiemaatregelen daar tegen zouden kunnen betekenen.
    - En hen voorrekenen dat ze er financieel per saldo door de maatregelen op vooruit gaan.

- Op **meso-niveau** heeft men plannen, maar weet die nog niet altijd te realiseren. De nog betrekkelijk kleine schaal van Buurkracht is een belemmering. Op sommige gebieden is de complexiteit van het gewenste resultaat dat ook.
    - Aan opbouwen van een **constructieve relatie** met (met name) gemeente ambtenaren en politiek wordt gewerkt.
    - Men bepleit dat **voorwaarden aan bouwers** en ontwikkelaars worden gesteld bij de uitgifte van grond voor woningbouw. Er zou voldaan moeten worden aan duidelijke klimaateisen.
    - De verkoop van grond voor de aanleg van zonnepanelen met een **louter commercieel** doel (bemachtigen van SDE) moet worden **tegengegaan**.
    - Bij voorgenomen aanleg van windmolens draagkracht vergroten door als voorwaarde te stellen dat **bewoners hiervan meeprofiteren** en een minimum aan hinder ondervinden.
    - De kennis en ervaring die bij Buurkracht is opgeslagen en nog altijd groeit, zou men graag beschikbaar stellen aan alle Buurkracht teams die teams die operationeel zijn en aan alle burgers die daar behoefte aan hebben. Een centrale, on line goed toegankelijke database is een te realiseren wens.
    - Principe van de overheid zou moeten worden, de burger die klimaatinitiatieven neemt **belonen**. Dat hoeft niet in geld te gebeuren. Wegnemen van hindernissen en constructief meedenken zijn al belonend. Nu ervaren bewoners nog vaak het tegendeel.
    - Om ook op macro niveau resultaten te kunnen gaan boeken moet Buurkracht groeien en zo aan slagkracht winnen. Dat vraagt om:
        - Meer actieve leden. De bestaande teams zouden hun werkzaamheden gemakkelijker en ten behoeve van meer bewoners kunnen doen, als ze daarover zouden beschikken. Teams doen wel aan werving, soms op creatieve wijze. De figuur van de Buurkracht ambassadeur die in één of meer teams bestaat schijnt effectief te zijn. Ook gelooft men in het effect van het aloude leden werven.
        - De Buurkracht-organisatie verbindt nu al succesvol verschillende teams met onder andere kennistransfer. Maar een latente behoefte is een meer omvattend netwerk creëren. Dat zou de invloed op zowel micro-, als meso-, en macro niveau kunnen vergroten. De organisatie zou dat actiever dan nu kunnen faciliteren.
    - Dicht tegen macro-niveau aan ligt de wens **bestuurders en managers in hun rol van gewone burger als doelgroep te benaderen**. Wellicht kan zo hun intrinsieke motivatie om op institutioneel niveau verduurzaming te ondersteunen vergroot worden.

- Op **macro-niveau** heeft men, zij het behoedzaam ook ambities. Die zouden op den duur wellicht te verwezenlijken zijn als de schaal en onderlinge samenhang binnen Buurkracht zouden toenemen. Dan zouden haar omvang en deskundigheid de rimpeltjes in de vijver van nu door uiteindelijk tot een golf van invloed kunnen maken. Zo zou men willen bewerkstelligen:

- Dat de zeer scheve verhouding tussen de energiebelasting voor grootverbruikers en burgers verkleind wordt. Dit zou **een prikkel voor bedrijven kunnen vormen om verduurzaming van hun processen voortvarender** aan te pakken. Ook zou meer geld zo beschikbaar kunnen worden gemaakt voor diensten zoals Buurkracht die aan bewoners levert.
- Een rechtvaardiger **verdeling van de SDE om** dezelfde reden.
- Men zou de **gebouwgebonden hypotheek** graag actiever gestimuleerd zien worden.
- Ook **lagere inkomens** zouden zo beter kunnen participeren in projecten.
- Weliswaar ziet men het tij voorzichtig keren, toch dringt het inzicht van urgentie nog niet algemeen door. Op gang brengen van een **brede discussie** in de maatschappij vinden deelnemers wenselijk.
- De inbreng van gecoördineerde initiatieven van buurtgenoten in sommige projecten zou waar gewenst een **breder karakter** kunnen krijgen. Bij de huidige schaal van de teams is op eigen kracht afronden van grotere projecten echter noch een wens, noch een mogelijkheid.
- Dat Buurkracht politiek/bestuurlijke invloed verwerft.
- Sommigen dromen ervan dat van Nederland door deze benadering van duurzaamheid in de woonomgeving **een voorbeeld** zou worden voor de ons omliggende landen. Zo´n diffusie zou daar misschien een gelijksoortige beweging kunnen laten ontstaan.

HOOFDSTUK 2

Energiecoöperaties en de warmtetransitie

Het aantal energiecoöperaties is in 2017 verder gestegen naar 392 (60 meer dan vorig jaar). Hiermee is in 230 van de 380 Nederlandse gemeente een coöperatie actief. Minstens 70% van de energiecoöperaties houdt zich bezig met energiebesparing. De manier waarop ze daar invulling aan geven varieert sterk: van een aantal verwijzingen op de website, tot heel actief. Actieve coöperaties houden zich bezig met besparingscampagnes, vaak met een wijkaanpak, advisering van woningeigenaren, met het mobiliseren van de lokale bouw- en installatiebranche en bemiddeling tussen vraag en aanbod. In meerdere gemeenten verzorgt een coöperatie een energieloket in opdracht van de gemeente of van een van de regionale allianties rond het VNG energieprogramma gebouwde omgeving. Meer dan 100 coöperaties zijn actief betrokken bij deze allianties, volgens een evaluatie van het VNG programma. Daarnaast werken veel coöperaties samen met Buurkracht en werken enkelen in coöperatief verband samen onder de vlag van Hoom.

De energiecoöperaties die met energiebesparing aan de slag zijn, zien de transitie naar wonen zonder aardgas als een belangrijke kans. De opvatting dat deze transitie alleen kans van slagen heeft als je het bottom-up organiseert, wordt algemeen gedeeld. Coöperaties vinden daarbij samenwerking met de gemeente, het netwerkbedrijf en het lokale of regionale Energieloket vanzelfsprekend. In een groot deel van de gemeenten loopt dit goed, in een ander deel is dat veel minder het geval.

Energiecoöperaties zijn zeker in de grotere plaatsen en steden over het algemeen geen *wijkgerichte* bewonersgroepen. Het schaalniveau is vaak de gemeente of de regio. Dit betekent dat energiecoöperaties zich eerder zien als partner van bewonersgroepen dan als onderdeel van de bewonersgroepen.

Wonen zonder aardgas is sinds twee jaar een groeiend aandachtspunt van HIER opgewekt en de brancheorganisatie ODE decentraal. De energiecoöperaties en andere lokale energie initiatieven zien voor zichzelf een aantal mogelijke rollen:

1. Ondersteuning bewonersgroepen
2. Beheer lokale energieloketten
3. Aanbod energiebesparing
4. Opzetten van energiedienstenbedrijven (ESCo's)
5. Ontwikkelen en beheren lokale warmtenetten in warmtecoöperaties, vergelijkbaar met Denemarken en Italië

Met de drie eerste rollen is in meerdere plaatsen en regio's inmiddels ervaring opgedaan. Met de opzet van energiedienstenbedrijven en het opzetten en beheer van lokale warmtenetten is dat nog nauwelijks het geval.

Praktijkvoorbeelden

Tijdens een werksessie over de rol van coöperaties in de warmtetransitie in mei 2017 heeft een aantal koplopers hun eerste ervaringen gedeeld. Dit zijn stichting DE Ramplaan, de Benedenbuurt in Wageningen, de Friese energiewerkplaats, het energiedienstenbedrijf Lochem en het warmtebedrijf Thermo Bello in Culemborg (https://www.hieropgewekt.nl/kennisdossiers/videoverslag-werksessie-cooperaties-in-warmtetransitie).

Tijdens de bijeenkomst in Utrecht mei 2018 zijn meerdere praktijkvoorbeelden besproken. De belangrijkste voorbeelden:

- In Castricum (CALorie) is de wijkaanpak geprobeerd, maar bleek er nog weinig behoefte aan een collectieve aanpak. Daarom is de focus nu nog op individuele woningen. CALorie heeft een Nul op de Meter aanbod ontwikkeld voortkomend uit het programma innovatieve aanpakken VNG. CALorie ziet zichzelf als spil tussen vraag en aanbod. Naast individuele woningen richt de energiecoöperatie in Castricum zich nu ook op geothermie, dit is samen met HVC.
- In Den Haag wil de Vogelwijk af van het aardgas, net als 10-tal andere wijken uit Den Haag. Vraag staat nog open hoe. De gemeente neemt 'initiatieven onder de arm' Bij de gemeente is budget en er is nu ondersteuning aangevraagd om expertise in te schakelen. Vragen die leven zijn: welke oplossingsrichtingen? Hoe rest van de wijk betrekken? Van de 2200 woningen zijn in de Vogelwijk in eerste instantie 200-300 mensen betrokken, 70-80 mensen denken actief mee. Dit zijn de echte voorlopers. De grote meute zegt: we horen het wel. Doel is dat Vogelwijk een plan heeft liggen op het moment dat de gemeente aan de deur klopt.
- De coöperatie KEN doet PostcodeRoos projecten en avonden in de buurt georganiseerd over warmtepompen. Daar komen zo'n 70 bezoekers af op. Lokaal kent iedereen wel iemand van de energiecoöperatie. Er is realiteitsbesef: we kunnen daarmee wat, maar nog niet heel veel.
- In Culemborg is de energiecoöperatie de procesbegeleider. Culemborg gaat tegelijk aan de slag in een aantal wijken. Ze zien dat een verschillende aanpak per wijk nodig is. Uitgangspunt is wat bewoners zelf willen. En dat niet van iedere buurt het organisatievermogen even groot is. Bewoners in de wijken in Culemborg hebben een aanbod gehad om of in een kerngroep óf in een klankbordgroep te gaan zitten. Een kerngroep gaat zelf namens de buurt plannen opstellen. Een klankbordgroep laat het plan over aan de gemeente en denkt op tijden mee. In de ene wijk is nu een klankbordgroep ontstaan, in de andere een kerngroep. De klankbordgroep is in een wijk ontstaan met minder sociale cohesie. Bewoners hadden daar niet het idee dat zij namens de rest van de buurt in een kerngroep aan plannen zouden kunnen werken.
- De coöperatie DeA in Apeldoorn heeft nog geen ervaring met warmte, wel met energiebesparing. DeA heeft 400 leden en zo'n 2000 volgers. De coöperatie heeft ingeschreven als energie regisseur in één van de wijken in Apeldoorn. DeA heeft veel expertise in eigen huis en ook via haar netwerk. Wat DeA nog moeten leren is om méér in de wijken zelf zijn.
- Hilverzon is ontstaan vanuit verschillende wijken, en vanuit sociale cohesie. Hilverzon heeft de netwerken al en kan meeliften op wat de buurt zelf wil. De gemeente Hilversum wil met de proeftuinen van BZK meedoen en ziet daarin een grote rol voor Hilverzon. Hilverzon werkt ook samen in Hoom. Hilverzon zou graag zien dat Hoom in haar ondersteuning zich meer richt op de wijkaanpak.

Inzichten

De bijeenkomst heeft de volgende inzichten opgeleverd:

1. Energiecoöperaties hebben vaak ervaringen met een buurtaanpak, maar deze aanpak is vrijwel altijd gericht op de benadering van (groepen) individuele consumenten via een buurtaanpak. Er is een omslag in het denken en werken nodig om te komen tot een aanpak waarbij alle bewoners in een wijk of buurt meedoen.
2. Voorwaarde voor een succesvolle wijkaanpak is om te streven naar het hoogste niveau van de participatieladder: het gemeentebestuur laat de ontwikkeling van, en de besluitvorming over de aanpak in de wijk over aan betrokkenen; de politiek neemt de resultaten over, na toetsing aan de vooraf gestelde randvoorwaarden. Afdalen op de ladder is eenvoudiger dan stijgen.
3. Wonen zonder aardgas is een kans voor energiecoöperaties om veel sterker geworteld te raken in de lokale gemeenschap.
4. Energiecoöperaties zijn in de meeste gevallen geen wijkgerichte organisaties en ze hebben niet veel ervaring met een sociale buurtbenadering. Er is veel steun voor de opvatting dat energiecoöperaties in potentie een waardevolle rol kunnen spelen in de warmtetransitie, maar het is belangrijk om niet een te grote broek aan te trekken.
5. Energiecoöperaties hebben vaak veel deskundigheid in huis op het gebied van warmte of kunnen deze relatief eenvoudig mobiliseren. Tegelijkertijd zijn er nog veel kennisvragen, zoals de afweging collectief – individueel systeem, de kosten van verschillende opties, visie op biomassa (gas, brandstoffen) en waterstof.
6. Energiecoöperaties hebben over het algemeen weinig kennis van sociale wijkprocessen
7. Energiecoöperaties werken meestal goed samen met gemeenten en netwerkbedrijven.
8. Energiecoöperaties hebben vaak een track record met gezamenlijke inkoop, met name van zonnepanelen. Dat kan in de uitvoering van pas komen.
9. Er is nog nauwelijks ervaring met het coöperatief beheer van warmtenetten. Het leerproces op basis van de ervaringen in met name Denemarken is wel gestart. Ook de eerste projecten zijn gestart in Gelderland en Friesland. Een belangrijke vraag is welke rol pakken coöperaties: duurzame opwekking, levering, beheer warmtenet.
10. Er is een de afgelopen jaren een aantal structuren ontwikkeld die ook kunnen worden ingezet in de warmtetransitie. Dit zijn met name HIER opgewekt, de HOOM coöperatie, Rescoop, de regionale Communities of Practice en de brancheorganisatie.
11. We kunnen veel leren van de ervaringen met zon en wind. Voorbeelden
    a. Leren van successen
    b. Opzetten kennisontwikkeling en kennisdeling
    c. Aandacht voor professionele coöperatieontwikkeling
    d. Aandacht voor positie coöperaties bij aanbestedingen

Aanbevelingen

1. Om te zorgen dat energiecoöperaties een volwaardige rol spelen in de warmtetransitie is een langlopende programmatische aanpak nodig. Energiecoöperaties kunnen daarbij enerzijds hun kennis en ervaring inbrengen. Anderzijds zullen ze ook veel moeten leren.
2. Uitbouw van de huidige samenwerking met andere partijen is essentieel. Belangrijke partners zijn Buurkracht, de Energieloketten, HIER verwarmt en uiteraard gemeenten, provincies, de rijksoverheid en de netwerkbedrijven.
3. Het is zinvol als de nieuwe brancheorganisatie een overeenkomst sluit met IPO en VNG over de rol van energiecoöperaties en lokale energie initiatieven in de warmtetransitie.

HOOFDSTUK 3

Reeds uitgevoerd onderzoek van HIER onder brede groep bewoners

Onderzoek van HIER Klimaatbureau laat zien dat het aantal mensen dat weet dat we gaan stoppen met aardgas is gestegen van 16% in 2016, 51% in 2017 naar % in juni 2018.. Het aantal bewoners dat het ermee eens is, is gestegen van 47% in 2016 naar 58% in 2017. Dit aantal is in 2018 ondanks de aardbevingen in Groningen niet verder toegenomen. Er nog een grote groep is die negatief staat tegenover de warmtetransitie, met name vanwege de verwachte kosten. De positieve houding van de meerderheid betekent uiteraard ook niet dat bewoners vanzelf meedoen.

Kwalitatief onderzoek met een focusgroep dat het HIER klimaatbureau heeft laten uitvoeren, komt naar voren dat wonen zonder aardgas veel emotie oproept. Het gaat om basale waarden als (financiële) onzekerheid, rechtvaardigheid en zelfbeschikking. Tijdig en structureel communiceren met empathie voor het perspectief van bewoners is essentieel . Als er te laat of verkeerd wordt gecommuniceerd, zullen veel mensen participatie als “schijn-participatie.

We zien ook dat het aantal vragen van bewoners over de transitie naar aardgasloos is de afgelopen maanden significant toegenomen. Bewoners zijn vooral op zoek naar vertrouwenswaardige partners, waar zij zich kunnen informeren over de verschillende alternatieven voor hun eigen woning, voorbeeldwijken waar wonen zonder aardgas is of wordt gerealiseerd, bewonerservaringen in deze wijken en de plannen van de gemeente.

De belangrijkste manier om beter inzicht te krijgen in de bekendheid met en houding ten opzichte van wonen zonder aardgas zijn uiteraard de praktijkervaringen die nu in verschillende wijken worden opgedaan. Het is zeer belangrijk om deze kennis goed te inventariseren, te analyseren en te delen. De ervaring

Aanvullend daarop verdient het aanbeveling om kwantitatief bewonersonderzoek in verschillende typen wijken om inzicht te krijgen in de vraag hoe, wanneer en in welke mate mensen betrokken willen worden bij de warmtetransitie in hun wijk.

Warmtepompen en warmtenetten

HIER klimaatbureau is in 2017 gestart met de website HIER verwarmt, waar bewoners zich kunnen
informeren over de alternatieven, gerealiseerde projecten, bewonerservaringen en de plannen van de gemeente. Wat opvalt is dat het merendeel van de bezoekers kijkt met een consumentenbril. Ze zijn primair geïnteresseerd in een individuele oplossing, met name warmtepompen. De berichtgeving over een mogelijk verbod op cv-ketels heeft deze focus op een individuele oplossing alleen maar versterkt. Een verbod op cv-ketels is ook een maatregel die ook veel meer past binnen een consumentenaanpak dan binnen een wijkaanpak.

We schatten in dat de optie van een warmtenet pas in beeld komt als bewoners met elkaar in gesprek gaan over mogelijke oplossingen voor de eigen wijk. We zien dit bijvoorbeeld gebeuren in de Nijmeegse wijk Hengstdal, waar bewoners n eerste instantie hebben gekeken naar individuele warmtepompen. Nadat ze zich realiseerden wat hiervan de kosten waren (inclusief vergaande isolatie, ventilatie en de aanleg van een lage temperatuur verwarmingssysteem), hoeveel ruimte deze installatie inneemt en hoeveel geluid een warmtepomp maakt, raakten deze bewoners ook geïnteresseerd in een lokaal warmtenet.

HOOFDSTUK 4
Vervolgonderzoek

Op dit moment is alleen de bekendheid met en houding ten opzichte van wonen zonder aardgas kwantitatief gecheckt. Het verdient aanbeveling om de aandachtspunten die naar voren zijn gekomen vanuit het kwalitatieve panelonderzoek, ondersteund met de bevindingen bij bewonersavonden, te valideren met een kwantitatief bewonersonderzoek. Veel bijeenkomsten buiten een onderzoeksetting of wijken waar het gas er écht af gaat op korte termijn worden bezocht door de geïnteresseerde koplopers dan wel tegenstanders. Ook hun vragen en aandachtspunten zijn interessant, maar uiteindelijk zullen álle bewoners zullen mee moeten doen. Een gedegen kwantitatief onderzoek helpt om op de goede manier het proces in te gaan met bewoners.
Met een dergelijk onderzoek kunnen we duidelijk krijgen, gesegmenteerd, hoe, wanneer en in welke mate mensen betrokken willen worden bij de warmtetransitie in hun wijk.

De volgende vragen moeten in dit onderzoek worden beantwoord:

- Willen mensen in een denktank of verkiezingen, vinden ze dat de gemeente hen vooral moet "ontzorgen" en willen ze er zo weinig mogelijk mee te maken hebben of gaan bij voorbaat de hakken al in het zand?
- Welke informatiebehoefte hebben mensen als *eerste*: willen ze weten hoe je dan moet koken en stoken, wat ze met hun cv-ketel moeten doen, want het gaat kosten, wanneer ze aan de beurt zijn, wat er nu al in de buurt gebeurt, wat hun rechten eigenlijk zijn, wat ze nu kunnen doen of hoe het proces in de wijk er uit ziet?
- Door wie willen bewoners als eerst benaderd worden. Is de gemeente inderdaad de meest logische en betrouwbare partij, of liever de landelijke overheid of een onafhankelijke landelijke organisatie. Het energie- of netwerkbedrijf of degene die het uiteindelijk gaat uitvoeren, de aannemer of installateur.
- Gemeenten moeten de regierol gaan pakken. Dat is een breed begrip. Wat zijn daarvan de verwachtingen van hun inwoners? Waar moet de gemeente voor zorgen? Moeten zij alleen het proces faciliteren of mogen zij wat hun bewoners betreft veel meer een stempel drukken? Of verwachten bewoners dat zij subsidies of financieringsmogelijkheden voor hen regelen? Hebben zij ook een bepalende rol in de uitvoering?
- Tot slot is een algemene houding ten opzichte van de warmtetransitie interessant om mee te nemen in het onderzoek. Hoe hoog staat dit op de prioriteitenlijst van de bewoner en welke insteek roept de meeste bereidheid op om mee te doen.

DEEL IV

REGIONALE BIJEENKOMSTEN NPBO

BURGERS DENKEN MEE OVER HET KLIMAATAKKOORD

Een rapportage op hoofdlijnen over de zorgen en de wensen van de deelnemers aan vijf regionale burgerbijeenkomsten

Albert Koers, Nederlands Platform Burgerparticipatie en Overheidsbeleid

&

Kirsten Notten, Klimaatavontuur

Versie finaal,2 juli 2018

INHOUDSOPGAVE

I. AFTRAP EN VERANTWOORDING
1. Bijeenkomsten 1
2. Representatief? 1
3. Leeswijzer 2

II. WAT VERWACHTEN BURGERS VAN DE TOEKOMST?
1. Toekomstbeelden 3
2. De mens centraal 4
3. Ter overweging 4

III. WAT VERWACHTEN BURGERS VAN DE OVERHEID?
1. Een nieuwe arena 6
2. Een betrouwbare overheid 6
3. Een consistente overheid 7
4. Een overheid met durf en realiteitszin 7
5. Ter overweging 7

IV. WAT VERWACHTEN BURGERS VAN HET ONDERHANDELINGSPROCES?
1. Legitimiteit 9
2. Miskenning 9
3. Ter overweging 9

V. WAT VERWACHTEN BURGERS ALS HET GAAT OM DRAAGVLAK?
1. Rechtvaardigheid 11
2. Solidariteit 12
3. Zeggenschap 12
4. Ter overweging 13

VI. WAT VERWACHTEN BURGERS QUA UITGANGSPUNTEN EN KADERS?
1. Kennisgebaseerd 14
2. Integrale aanpak 14
3. Flexibiliteit 15
4. Ter overweging 15

VII. WAT VERWACHTEN BURGERS ALS HET GAAT OM CONCRETE VOORSTELLEN?
1. Oplossingsrichting 17
2. Per sector 18
3. Ter overweging 19

VIII. WAT VERWACHTEN BURGERS VAN HET VERVOLG?
1. Algemeen 20
2. Rijksoverheid 20
3. Gemeenten 20
4. En de burger zelf 21
5. Ter overweging 22

IX. NABESCHOUWING
1. Vooruitblik 23
2. Terugblik 23
3. Gemiste kans? 24

BIJLAGE:

- Analyse verslagen burgerbijeenkomsten Klimaatakkoord

I. AFTRAP EN VERANTWOORDING

Als het om de energietransitie gaat, zijn er in ons land heel wat mensen behoorlijk boos op de overheid, zijn er nog meer mensen gefrustreerd door wat de overheid[1] doet of niet doet en staan nog weer eens veel meer mensen te trappelen om aan de slag te gaan. Ook als ze boos of gefrustreerd zijn. Misschien wel juist omdat ze boos of gefrustreerd zijn.

1. Bijeenkomsten

Ziedaar de wellicht kortste samenvatting van de vijf regionale bijeenkomsten die het "Nederlands Platform Burgerparticipatie en Overheidsbeleid" (NPBO[2]) samen met "Klimaatavontuur" organiseerde op verzoek van de SER. Twee vragen stonden centraal in die bijeenkomsten:

> *Welke voor burgers belangrijke issues moeten in het Klimaatakkoord worden benoemd om maatschappelijke acceptatie te bevorderen en wat moet in het akkoord worden gezegd opdat burgers gaan bijdragen aan de uitwerking en uitvoering van het akkoord?*

De bijeenkomsten moesten op zeer korte termijn georganiseerd worden in de tweede helft van mei, maar toch namen ruim 125 mensen deel - met een stijgende lijn tussen de eerste en de laatste bijeenkomst. De bijeenkomsten begonnen om 16.00 uur met een korte introductie over het Klimaatakkoord en eindigden met een korte nabeschouwing omstreeks 21.00 uur. De meeste tijd werd ingezet op twee sessies van anderhalf uur in kleine groepen (4 tot 6 deelnemers[3]): de eerste over de vraag wat er in het Klimaatakkoord zou moeten staan om acceptatie bij burgers te bevorderen en de tweede over de vraag wat mensen nodig hebben om zelf of met elkaar aan de slag te gaan. Gespreksleiders zorgden er voor dat elke deelnemer aan het woord kwam - we wilden maximale output - en dat het gesprek niet uitliep op een "nietes/welles discussie". Van elke sessie werd een gedetailleerd, soms bijna woordelijk, verslag gemaakt.

Naast de vijf bijeenkomsten die het NPBO voor zijn rekening nam, organiseerden ook Buurkracht[4] en HIER klimaatbureau[5] een aantal bijeenkomsten met hun respectievelijke achterbannen. Buurkracht en HIER klimaatbureau zetten zich actief in voor de transitie naar gasloze huizen, met name op wijkniveau, terwijl het NPBO een ander doel heeft: stem geven aan burger en dit ongeacht wat die burger te zeggen heeft. Ondanks dit verschil qua uitgangspunt hebben Buurkracht, HIER klimaatbureau, Klimaatavontuur en NPBO gemeen dat ze alle streven naar het versterken van de rol van burgers in de energietransitie. Buurkracht, HIER klimaatbureau, Klimaatavontuur en NPBO namen deel aan elkaars bijeenkomsten.

2. Representatief?

Alles wat hierna aan de orde komt, gaat terug op wat er in de bijeenkomsten is gezegd. Zoals het NPBO en Klimaatavontuur geen eigen agenda of standpunten inbrachten in de bijeenkomsten, zo proberen we ook in deze rapportage de deelnemers aan het woord te laten zonder dat te vermengen met eigen meningen en opvattingen. Dat lukt natuurlijk nooit helemaal, maar de poging is om de pen te zijn die de verhalen van de deelnemers optekent en doorgeeft aan de lezer. Daarop is één uitzondering: aan het einde van elk kort hoofdstuk komen we met enkele opmerkingen, vragen of suggesties die wij aan de onderhandelaars van het Klimaatakkoord ter overweging willen voorleggen.

---

[1] Uit overwegingen van leesbaarheid verwijzen we hierna steeds naar "de overheid", maar ook wij weten dat "de" overheid niet bestaat. Gelieve daarom "overheden" te lezen waar dat beter past.
2 Zie: www.npbo.nl.
3 Moeten we nog zeggen dat dit vanzelfsprekend ook de deelneemsters omvat?
4 Zie: www.buurkracht.nl.
5 Zie: www.hier.nu

Dat we vooral willen doorgeven betekent ook dat de lezer, zo verwachten wij, zo af en toe opmerkingen zal tegenkomen die hij of zij triviaal vindt, dat er vragen worden gesteld waarvoor het antwoord op straat ligt of dat er uitspraken worden gedaan die verbazing of ergernis kunnen opwekken. Kijk ons er niet op aan: wij geven “slechts” doorn wat een groep burgers heeft gezegd.

Op de vraag hoe representatief de opvattingen van 125 mensen zijn voor de gemiddelde Nederlandse burger kan het antwoord kort zijn: in het geheel niet, althans niet volgens de spelregels van een representatieve steekproef. Dit is niet alleen een gevolg van aantallen, maar ook van het feit dat die 125 mensen zich zelf selecteerden en dat het dus om een groep mensen ging die al iets met het onderwerp had, hetzij in positieve, hetzij in negatieve zin. Geen representatieve steekproef dus, maar wel, zo menen we, een uitkomst die kwalitatief van waarde is. Als 125 mensen in alle rust en openheid hun zorgen en wensen kenbaar kunnen maken, dan is de kans betrekkelijk klein dat deelnemer 126 ineens met een radicaal nieuw idee komt.

3. Leeswijzer

De ordening in al het materiaal dat we verzamelden in de vijf bijeenkomsten hebben we bottom up laten groeien. We zijn dus niet begonnen met een inductief bedachte outline waar we vervolgens dat materiaal in onder brachten, maar hebben die outline deductief afgeleid uit dat materiaal. Nogmaals: zo weinig mogelijk filters tussen de lezer en wat er in de bijeenkomsten is gezegd.

Dat proces leidde (na deze Aftrap en verantwoording) tot de volgende indeling.

II. ***Wat verwachten burgers van de toekomst?***
Mensen beseffen hoe diep de energietransitie zal ingrijpen in de samenleving, in hun leven en dat van hun kinderen.

III. ***Wat verwachten burgers van de overheid?***
Heel wat mensen zijn gefrustreerd door wat de overheid doet of juist niet doet. Windenergie op land is een belangrijke steen des aanstoots.

IV. ***Wat verwachten burgers van het onderhandelingsproces?***
Juist bij deze groep voortrekkers is het niet goed gevallen dat burgers zijn uitgesloten van de onderhandelingen.

V. ***Wat verwachten burgers als het gaat om draagvlak?***
Wellicht het meest heftige en emotionele onderdeel. Een universele hartenkreet om rechtvaardigheid, om eerlijk delen van lusten en lasten.

VI. ***Wat verwachten burgers qua uitgangspunten en kaders?***
Vragen en kritiek waren er ook met betrekking tot de randvoorwaarden waarbinnen de onderhandelingen zich afspelen

VII. ***Wat verwachten burgers als het gaat om concrete voorstellen?***
Van alles kwam er langs. Soms ter bevestiging van al breed gedragen plannen en ontwikkelingen en soms als een verrassing.

VIII. ***Wat verwachten burgers van het vervolg?***
Vooral een andere rol van de overheid: heldere en degelijk onderbouwde kaders, maar dan ruimte voor, en ondersteuning van, lokale initiatieven.

Nabeschouwing

En uiteraard eindigen we met een paar samenvattende slotopmerkingen. Ook daarin komen we wél zelf aan het woord.

II. WAT VERWACHTEN BURGERS VAN DE TOEKOMST?

"Het is nu vaak gezeur, "consuminderen" , "besparen", maar als we nou mooie plaatjes schetsen van de toekomst. Zo'n stip op de horizon is veel leuker en mooier dan waar we nu mee bezig zijn."

1. Toekomstbeelden

In de bijeenkomsten bleek dat mensen beseffen hoe diep de energietransitie zal ingrijpen in de samenleving, in hun leven en in dat van hun kinderen. Natuurlijk lopen de toekomstbeelden soms ver uiteen, maar er kwamen ook vaak dezelfde of vergelijkbare uitspraken langs.

Zo begrijpen mensen dat in het Klimaatakkoord het beperken van de CO2 uitstoot centraal staat, maar vragen ze zich af hoe dat zich verhoudt tot andere ook voor hen belangrijke waarden. Is er ook aandacht voor de kwaliteit van leven, van hen zelf en van hun kinderen? Als we dan al die dingen doen die we moeten doen, hoe ziet het leven er dan uit? Dat die vraag niet beantwoord kan worden begrijpen mensen, maar er moet wel aandacht voor zijn. In elk geval moet de vraag gesteld worden want voor veel mensen ligt daar de sleutel als het gaat om acceptatie van het klimaatbeleid: wat betekent het voor mijn kwaliteit van leven? Meer nog dan de vraag wat het betekent voor koopkrachtplaatjes en dergelijke.

Kwaliteit van leven moet dus meespelen bij alle keuzes die gemaakt moeten worden in het Klimaatakkoord, zo is de boodschap.

Soms kwamen er in de bijeenkomsten radicale uitspraken of vragen langs. Zoals:

- We moeten fundamenteel kijken naar onze plek op aarde.
- We moeten op zoek naar een andere manier van leven.
- De Westerse mens moet genoegen nemen met minder.
- Afschaffen die kapitalistische markt, beperk de welvaart!
- Kernvraag is of het lukt binnen de huidige machtsstructuren.
- Doorbreek gevestigde belangen, hou op met dat groeidenken.
- De kwaliteit van leven kan niet aan de markt worden uitbesteed
- Energie moet weer een collectief goed worden, van ons allen.
- We kunnen het in dit landje nooit alleen, de EU is nodig.
- Ons huidige politieke systeem kan dit probleem nooit oplossen.
- De overheid heeft te weinig realiteitszin, verliest zich in wensdenken.
- We moeten beseffen dat dit landje er op wereldschaal helemaal niet toe doet.

Kate Raworth en het donut-denken werden niet expliciet genoemd, maar het onderliggende idee werd meerdere keren verwoord: dat we moeten proberen te leven tussen een harde ecologische buitengrens en een zachte binnengrens van essentiële menselijke waarden.

Minstens net zo vaak kwamen er meer praktische vragen en opmerkingen langs. Zoals:

- Koppel de energietransitie aan de transitie naar een circulaire economie.
- Wordt de Monitor Brede Welvaart verwerkt in het Klimaatakkoord?
- Waarom moeten we ineens alle energie zelf gaan opwekken?
- De wereld verandert zo snel dat vijf jaar vooruitkijken al gevaarlijk is.
- Veel dingen zijn te goedkoop - zoals voedsel, vliegen en vlees.
- Laten we ophouden met het produceren van overbodige dingen.
- De overheid moet de moed hebben om pijnlijke keuzes te maken.

- Alleen met kernenergie of gas kunnen we onze welvaart op peil houden.
- Hoe kun je dat hele Klimaatakkoord nog democratisch legitimeren?

Mensen hebben dus drommels goed in de gaten dat de toekomst er radicaal anders uit zal zien en dat de kwaliteit van leven in het geding is. Ze beseffen ook dat er pijnlijke keuzes gemaakt moeten worden en dat het behouden van onze welvaart op het spel staat. En ze realiseren zich dat het aan de overheid is om die keuzes te maken. Maar niet zonder hen en dus verwachten ze dat de mens centraal staat.

2. De mens centraal

Universeel is het besef dat we het samen moeten doen. Alleen zo bereiken we wat we moeten bereiken en alleen zo houden we het een beetje gezellig in dit land.

Vanuit dat besef kwamen er uitspraken als:

- Al te veel mensen voelen zich machteloos en worden dan boos.
- Mensen voelen zich niet gehoord of met respect bejegend.
- De pijn van mensen (zoals door windenergie) wordt niet serieus genomen.
- Hoe meer ik me er in verdiep, hoe bozer ik word
- Smeltende poolkappen en zielige ijsberen zijn ver weg, mijn kinderen niet.
- We moeten weer terug naar het gemeenschapsdenken van vroeger.
- Burgers moeten weer gezien worden als de ultieme opdrachtgever.
- Hou op met puur kwantitatieve doelen, ga op zoek naar kwaliteit voor mensen.
- Bekijk niet alles alleen technisch/economisch, maar ook menselijk en sociaal.
- De markt behandelt ons als een groep consumenten en niet als individueel mens.

En dat het om mensenwerk gaat en moet gaan, bleek ook uit een reactie op het initiatief om de bijeenkomsten te organiseren:

> *"Ik vind deze meeting een bewonderenswaardig initiatief. Persoonlijke motivatie is intrinsiek, een paar gekken hebben zich weer boos gemaakt. Waar gekken iets bedenken, daar komt iets leuks van."*

En dit alleen omdat deze man of vrouw eindelijk de kans kreeg om in alle rust en met aandacht en respect van andere mensen het eigen verhaal te vertellen en ook om met rust en aandacht te luisteren naar de verhalen van die anderen.

Mensen verlangen en verwachten dat in het Klimaatakkoord en in de uitwerking daarvan de mens centraal staat en dat hun toekomst niet bepaald gaat worden enkel en alleen door kille cijfers en kwantitatieve analyses van bureaucraten. Hoezeer ook - zie hoofdstuk VI - ze die cijfers en analyses nodig vinden en nodig hebben.

3. Ter overweging

Veel van wat er hierboven werd gezegd valt in strikte zin buiten de opdracht van de onderhandelaars van het Klimaatakkoord. Toch mag er niet zonder meer voorbij worden gegaan aan de boodschap die in bovenstaande uitspraken is vervat: dat het Klimaatakkoord een kwalitatief toekomstperspectief moet bieden en dat het ultiem gaat om de mensen die in dit land leven.

Is het daarom te overwegen om het Klimaatakkoord op hoofdlijnen niet alleen te laten doorrekenen door het Planbureau voor de Leefomgeving, maar ook voor te leggen aan het Sociaal en Cultureel Planbureau en/of aan de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid?

Of aan een tweede reeks burgerbijeenkomsten in het najaar van 2018?

III. WAT VERWACHTEN BURGERS VAN DE OVERHEID?

"Een democratie is geen democratie als zij foute besluiten niet terug kan nemen. Dat moet de overheid weer durven, dan keert het vertrouwen terug."

1. Een nieuwe arena

Er zijn natuurlijk meer gebieden waar overheid en burgers al langere tijd intensief interacteren: zorg, immigratie, werk en inkomen, etc. Nu komt daar de energietransitie bij: ook dat onderwerp zit dicht op de huid van mensen. Ze ervaren ingrepen in hun woon- en leefomgeving en ze zien dat de aanslag op hun portemonnee groter wordt. En veel mensen zien in dat er wat moet gebeuren, zien de urgentie en willen dus zo snel mogelijk aan de slag, maar weten vaak niet hoe.

Wat mensen van de overheid verwachten in relatie tot de energietransitie verschilt misschien niet ten principale van wat mensen van de overheid verwachten op andere terreinen - rechtvaardigheid, zorgvuldigheid - maar juist de urgentie en de ruimtelijke consequenties van de energietransitie brengen mensen er toe bijzondere eisen te stellen aan, en verwachtingen te hebben bij, het handelen van de overheid.

Waarbij één ding in bijna alle bijeenkomsten herhaaldelijk tot uiting kwam: grote frustratie en boosheid over het optreden van de overheid bij het realiseren - beter: "doordrukken" - van windenergie op land

Wat verwachten mensen van de overheid in relatie tot de energietransitie?

2. Een betrouwbare overheid

Mensen verwachten bovenal dat de overheid betrouwbaar is. Juist daarom werd door velen uiting gegeven aan de soms diepe frustratie dat de overheid die verwachting in hun ogen al te vaak niet waar maakt. Soms gaat die frustratie zo ver dat er sprake is van regelrecht wantrouwen jegens alles wat de overheid van plan is te ondernemen. En dat dan juist bij deelnemers met de meeste kennis van zaken.

Een aantal uitspraken ter illustratie en onderbouwing.

- De overheid is geen betrouwbare bron van informatie.
- De overheid heeft geen realiteitszin, leeft in een eigen wereld.
- Onderzoeken worden gemanipuleerd naar een gewenste uitkomt.
- De relatie tussen markt, overheid en burger is scheef, de markt domineert.
- De overheid heeft te weinig eigen kennis, alles is uitbesteed aan externen.
- Qua kennis en informatie is de overheid te afhankelijk van partijen met belangen.
- De overheid is niet eerlijk over de feiten en de cijfers van de energietransitie.
- De overheid houdt er een eigen agenda op na en deelt die niet met de samenleving.
- Burgers worden gezien als stoorzenders die niet openstaan voor eerlijke informatie.
- Zelfs de kennis om te beslissen over een concreet project is uitbesteed aan het bedrijfsleven.
- Burgers willen het begrijpen, dat KA, maar overheid spreekt andere taal.

Dit zijn krasse uitspraken (die soms met veel emotie naar voren werden gebracht), maar tegelijkertijd geven die uitspraken aan hoezeer burgers verlangen naar een overheid die ze wél kunnen vertrouwen. Ook als het om de energietransitie gaat. Boosheid over het optreden van de overheid is de flipside van verlangen naar een betrouwbare overheid.

3. Een consistente overheid

In de bijeenkomsten werden soms absurde voorbeelden gegeven van de inconsistentie van overheden. Slechts één voorbeeld: een gemeentegrens loop midden door de weg, aan de ene kant verplicht de gemeente eigenaren van huizen om nieuwe beerputten te installeren, aan de andere kant legt de andere gemeente na een jaar een persleiding aan. Echter, de verwachting van consistentie omvat meer dan het vermijden van dit soort incidenten: het heeft ook alles te maken met diepere lagen, zoals betrouwbaarheid en het bieden van zekerheid.

Dit is wat mensen zeggen:

- De overheid vraagt van alles van ons, maar doet zelf niks.
- De overheid wil van alles, maar haar eigen regels staan in de weg.
- De overheid belooft burgers een stem, maar walst over ze heen.
- Elke nieuwe wethouder en minister wil weer wat anders.
- Ben je iets van plan en verandert de overheid ineens de regels.
- De uitstoot van CO2 beperken, maar tegelijkertijd de maximumsnelheid naar 130 km.
- Draai ik ergens een spaarlamp in en juist dan hoor ik dat vliegveld Lelystad gaat uitbreiden.

Een herhaaldelijk genoemde steen des aanstoots was de onzekerheid over de salderingsregeling voor zelf opgewekte elektriciteit. Meerdere sprekers gaven aan zich regelrecht bedrogen te voelen doordat de overheid die regeling weer ter discussie heeft gesteld.

4. Een overheid met durf en realiteitszin

Burgers kijken niet alleen naar de overheid als een instantie die beoordeeld moet worden op eisen van zorgvuldigheid: de overheid moet ook richting geven en sturen. En dat doen met lef en durf, maar dan wel op basis van goede argumenten. Dat missen veel mensen.

Zie de volgende uitspraken:

- Durft de politiek de echte problemen wel aan te pakken?
- Er is nu geen echte regie, de overheid laat het aan de markt.
- Het parlement laat zich buiten spel zetten, besteedt het uit.
- Bestuurders hebben niet de lef om te zeggen waar het op staat.
- Politici durven wel op afstand door te drukken, maar niet mensen in de ogen te kijken.
- De overheid moet zelf weer gaan beslissen over het grondgebruik.
- We hebben een nieuw soort ambtenaren nodig, met lef om op mensen af te stappen
- Klimaatakkoord is een overschatting van maakbaarheid
- Hou op met die onrealistische doelstellingen, zijn alleen politiek slogans.

Burgers realiseren zich dat er wat moet gebeuren en verwachten van de overheid een leidende en sturende rol. Die verwachting zien ze te vaak niet waargemaakt worden. Waarbij een enkeling ook eerlijk genoeg is om te erkennen dat de oorzaak daarvan ook kan liggen bij burgers die alleen maar dwars liggen en niet zelf verantwoordelijkheid nemen.

5. Ter overweging

Als er één rode draad door de bijeenkomsten liep dan was het dat burgers een grote behoefte hebben aan betrouwbare informatie en dat ze menen dat ze dan niet bij de overheid moeten zijn.

In jargon: bij burgers heeft de overheid geen goede informatiepositie meer. Vaak kwam het optreden van de overheid bij wind op land naar voren als een belangrijke oorzaak van dat wantrouwen.

Daarnaast hebben burgers last van inconsistenties van de overheid: wel de CO2 uitstoot met 49% willen verminderen en tegelijkertijd plannen presenteren voor de uitbreiding van vliegveld Lelystad. Dat ondermijnt het vertrouwen ook.

Het is een open deur: vertrouwen komt te voet en gaat te paard. Het vertrouwen van burgers in de informatiepositie van de overheid herstellen is dus geen gemakkelijke opgave. Om een begin te maken zou de overheid moeten erkennen dat er bij al te veel burgers sprake is van wantrouwen om vervolgens vanuit dat (onfortuinlijke) gegeven op zoek te gaan naar remedies.

Die zijn er: zie hierna in de volgende hoofdstukken. Ook daarover hebben burgers ideeën.

IV. WAT VERWACHTEN BURGERS VAN HET ONDERHANDELINGSPROCES?

"Mijn belang is overgedragen aan klimaattafels gerund door het bedrijfsleven. We zijn als burgers buiten spel gezet. De klimaattafels hebben geen democratisch mandaat."

1. Legitimiteit

Het stoort heel veel betrokken burgers - juist hen! - zeer dat het opstellen van een Klimaatakkoord in handen is gelegd van een gezelschap dat gedomineerd wordt door het bedrijfsleven en activistische natuur- en milieuorganisaties. En dat burgers dus niet aan tafel zitten. Het gezelschap dat nu aan tafel zit bestaat uitsluitend uit organisaties die allemaal een specifiek belang vertegenwoordigen, of dat nu commercieel of ideologisch is. Zo'n aanpak mag in een democratie, maar het algemeen belang is meer dan een compromis tussen deelbelangen. Althans zo werd dat gezien in de bijeenkomsten.

Dit is wat de deelnemers te zeggen hadden:

- Ik ben dan wel lid van een milieuorganisatie, maar die club vertegenwoordigt mij niet.
- Het proces wordt beheerst door macht (politiek) en geld (industrie) en niet door kennis.
- Burgers willen het begrijpen, dat Klimaatakkoord, maar dan moet je wel meedoen.
- Ik vertrouw die grote bedrijven niet, die mogen niet de beslissingen nemen.
- Het proces rondom het Klimaatakkoord is niet democratisch gelegitimeerd.
- Eigenlijk is er sprake is van "ge-outsourcete" politiek en democratie.
- Ik denk dat we het mandaat dat we als burgers hadden, moeten terugeisen.
- Ik dacht altijd: die verhalen over een lobbycratie zijn onzin, maar nu zie ik het gebeuren.
- Ik heb een fantasie: we beginnen gewoon opnieuw op basis van kennis.

2. Miskenning

Zien bovenstaande uitspraken vooral op de democratische legitimatie (of het ontbreken daarvan) van het onderhandelingsproces, er leeft ook een gevoel dat het proces zoals het nu is georganiseerd een miskenning is van de positie van burgers.

- Ik wordt geacht grote bedragen te investeren in mijn huis, maar ik ben niet vertegenwoordigd.
- Burgers zorgen voor 1/5 van de CO2 uitstoot, maar betalen wel 2/3 van de kosten.
- De coöperatieve beweging begint aan te slaan, maar is slechts heel beperkt vertegenwoordigd.
- Dat burgers niet aan tafel zitten, laat zien dat de overheid burgers niet ziet staan
- Zo komt de "energieke" en "participatieve" samenleving nooit van de grond.
- Zorg voor meer balans tussen bedrijfsleven en burgers want burgers moeten ook investeren

We deden er in de bijeenkomsten geen nader onderzoek naar, maar de indruk is dat juist de mensen die aan de slag willen met de energietransitie zich miskend voelen door de afwezigheid van burgers en burgerorganisaties in de onderhandelingen over het Klimaatakkoord. Opvallend ook: geen enkele keer werd gezegd dat mensen zich vertegenwoordigd voelen door natuur- en milieuorganisaties of door organisaties als de ANWB of de vakbeweging. Vereniging Eigen Huis kwam wel een enkele keer langs, vaak met de kanttekening dat Eigen Huis had geweigerd het Energieakkoord van 2013 te ondertekenen.

3. Ter overweging

Natuurlijk is het nu niet meer mogelijk om het onderhandelingsproces nog anders in te richten. Dat beseffen mensen ook.

Maar het bovenstaande geeft wel aan dat het belangrijk is burgers een structurele plek te geven in de uitwerking en implementatie van het Klimaatakkoord. En dat het Klimaatakkoord nu al moet regelen dat dit ook daadwerkelijk gaat gebeuren. Daar heldere garanties voor afgeeft.

V. WAT VERWACHTEN BURGERS ALS HET GAAT OM DRAAGVLAK?

"Met het huidige beleid worden de kosten van de transitie afgewenteld op het landschap en Jan Met De Pet en dat is niet eerlijk."

1. Rechtvaardigheid

Of bovenstaande uitspraak nu klopt of niet: de roep om een Klimaatakkoord dat lusten, lasten en zeggenschap op een rechtvaardig wijze regelt was wellicht de meeste doorleefde hartenkreet in alle bijeenkomsten. Aan die roep om rechtvaardigheid zaten altijd twee kanten: tussen bedrijven en burgers en tussen burgers onderling. Misschien specifiek Nederlands, maar er ging geen bijeenkomst voorbij of mensen vroegen aandacht voor de positie van mensen met weinig geld. Sterker, ook zij die er voordeel van hebben, wezen op de soms perverse effecten van subsidieregelingen: dat geld van de armen wordt overgeheveld naar de rijken.

Een aantal treffende uitspraken:

- Rechtvaardigheid begint bij eerlijkheid.
- Nu liggen de lusten bij bedrijfsleven en de lasten bij burgers.
- Nu gaan de lusten naar mensen met geld en de lasten naar mensen zonder geld.
- Burgers en bedrijven moeten gelijkelijk aan de bak, ook financieel.
- Geen subsidies meer voor mensen die het zelf kunnen betalen.
- Eerlijke kostendeling en een gevoel van rechtvaardigheid is essentieel voor draagvlak.
- Subsidies op warmtepompen: geld gaat van lage inkomens naar hoge.
- Het is niet eerlijk als de overheid de regels verandert gedurende het spel.
- Alleen maar marktwerking zorgt nooit voor rechtvaardigheid.
- Aan welke tafel gaat het echt over eerlijk delen van lusten en lasten?
- Het is oneerlijk dat grootverbruikers niet meebetalen.
- Kun je rechtvaardigheid eigenlijk wel overlaten aan economen?

Of de overheid dat ontkent of niet, voor burgers is het energiebeleid ook inkomensbeleid - ze merken de gevolgen rechtstreeks in hun portemonnee. En dan is het voor hen onbegrijpelijk dat bedrijven veel minder betalen voor energie dan burgers en dat die bedrijven tegelijkertijd profiteren van allerlei subsidies die door burgers worden betaald. Als dat rechtvaardig is, moet dat maar eens goed worden uitgelegd in het Klimaatakkoord! Met als relatief nieuw feit dat er nu ook van burgers forse investeringen worden verwacht bij het energiezuinig maken van het eigen huis. "Van het gas af" is een slogan die heel wat vragen oproept en die burgers ongerust maakt.

Soms werd aan de tegenstelling tussen bedrijven en burgers zelfs de conclusie verbonden dat we van energie maar (weer) een collectief goed moeten maken.

- Maak van energiebedrijven weer openbare nutsbedrijven.
- We willen van die aandeelhouders af, vooral die buitenlandse.
- Geef mensen een recht op elektriciteit en warmte.
- Ga van het gas af is een loze kreet

En waarom CO2 uitstoot door het bedrijfsleven nog steeds niet echt wordt belast, terwijl veel bedrijven daar zelf om vragen: onbegrijpelijk en een forse aanslag op het rechtvaardigheidsgevoel van burgers die wel een duurzaamheidtoeslag betalen op elk kWh dat ze gebruiken. Dat het internationaal geregeld moet worden en dat we moeten oppassen dat bedrijven uitwijken naar CO2 vrijhavens is geen reden om CO2 uitstoot door bedrijven niet te gaan belasten, zeggen burgers.

- Ga eindelijk eens een eerlijke prijs opleggen voor CO2 uitstoot
- Principe moet weer zijn: de vervuiler betaald en dat is de industrie.
- Industrie minder uit de wind houden, balans is zoek.

2. Solidariteit

Dat de energierekening omhoog zal gaan, werd gezien als een vaststaand feit en dus was er op dat punt eigenlijk geen discussie. Veel meer aandacht ging uit naar de vraag hoe we de prijs van energie betaalbaar kunnen houden voor lage inkomen en naar de vraag hoe we die lage inkomens in staat kunnen stellen om mee te doen aan de energietransitie.

De volgende uitspraken kwamen langs:

- Dit plan gaat de burger geld kosten: de energierekening gaat omhoog.
- Betaalbaarheid voor de lage inkomens is een key issue.
- De vaste lasten zijn voor veel mensen al zo hoog dat er geen extra prijsstijging meer bij kan.
- In Duitsland kunnen steeds meer mensen hun energierekening niet betalen.
- Mensen in sociale huurwoningen zijn vooral bezig de eindjes aan elkaar te knopen.
- Mensen zonder geld kunnen niet investeren maar alleen maar meebetalen.
- De overheid laat de mensen met lage inkomens aan hun lot over.
- De overheid moet zorgen voor een eerlijke verdeling van lusten en lasten.
- Als betaalbaarheid geen issue wordt, is de haalbaarheid van de energietransitie in gevaar.
- Wees eerlijk, zeg wat het kost, dan kunnen we het erover hebben.

In de bijeenkomsten was er verrassend veel aandacht voor onderlinge solidariteit. Daarbij werd er herhaaldelijk en met nadruk op gewezen dat er nu subsidieregelingen zijn die geld van lage inkomens overhevelen naar hoge inkomens. Zoals één van de deelnemers tegen zijn buurman zei: “Ik heb geen zonnecellen op mijn dak want ik wil niet dat mijn buren mij gaan subsidiëren via hun energierekening want die mensen hebben al minder geld dan ik.”

3. Zeggenschap

Anders dan het bedrijfsleven (en sommige economen) lijken te denken zijn rechtvaardigheid en solidariteit niet alleen een kwestie van eerlijk delen van financiële lusten en lasten, maar ook van het eerlijk delen van zeggenschap. En daarmee zijn we terug bij het slot van het vorige hoofdstuk waar gezegd werd dat het uitsluiten van burgers bij de onderhandelingen niet herhaald mag worden bij de uitwerking en implementatie van het Klimaatakkoord.

Dit is wat er naar voren werd gebracht:

- Zeggenschap voor burgers is geen kwestie van woorden, maar van daden.
- Burgerparticipatie moet zo worden ingericht dat het bijdraagt aan herstel van vertrouwen.
- Er moet ruimte zijn voor wat mensen voelen: onzekerheid, boosheid, onmacht, zorg.
- Ook mensen met minder opleiding moeten mee kunnen doen en kansen krijgen.
- Verwacht niet dat burgers dit allemaal kunnen doen in hun vrije tijd en als liefhebberij.
- Bestuurders en ambtenaren hebben vaak geen idee hoe je burgers kunt betrekken.
- Burgers doen beter mee als ze eerst kunnen meepraten en invloed hebben.

Anders gezegd: als de overheid wil dat burgers gaan meedenken om later mee te doen, dan moet dat professioneel worden aangepakt en niet - zoals het nu vaak gaat - als een extraatje of nagekomen gedachte.

4. Ter overweging

De vraag of iets rechtvaardig is, wordt in dit land uiteindelijk door de rechter beantwoord. Daar gaat het hier niet over. Maar een Klimaatakkoord dat aandacht heeft voor eisen van rechtvaardigheid, solidariteit en zeggenschap zal juist in de implementatiefase minder vaak leiden tot beroep op de rechter.

Maar wie kan beoordelen of het Klimaatakkoord op hoofdlijnen aan de zojuist verwoorde verwachtingen van burgers tegemoet komt? Het Planbureau voor de Leefomgeving heeft in elk geval een heel andere opdracht. Ook deze taak neerleggen bij het Sociaal en Cultureel Planbureau en/of de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid?

Of bij een speciaal daarvoor georganiseerd burgerforum?

VI. WAT VERWACHTEN BURGERS QUA UITGANGSPUNTEN EN KADERS?

"Als je niet oppast, wordt dat Klimaatakkoord al snel een overschatting van de maakbaarheid van de samenleving."

1. Kennisgebaseerd

De tegenhanger van het hierboven gesignaleerde gebrek aan vertrouwen in informatie van de overheid is de herhaalde oproep in elke bijeenkomst om het Klimaatakkoord te baseren op objectieve informatie uit onafhankelijke bron. Met als een subset van die oproep dat het moet gaan om natuurwetenschappelijke en technische kennis en niet - zoals nu het geval lijkt te zijn - enkel om economisch/financiële analyses van kostenefficiëntie.

Zonder natuurwetenschappelijke en technische onderbouwing staat het bouwwerk van het Klimaatakkoord op drijfzand, zo werd gezegd.

Illustratieve uitspraken in overvloed:

- Hou op met adviezen die naar een vooraf bepaald doel toe redeneren.
- Ga niet uit van politiek wenselijkheden waar dan later cijfers bij worden gezocht.
- Baseer het Klimaatakkoord op objectieve, onafhankelijke kennis en leg dat uit aan burgers.
- Begin met een goede systeemanalyse en laat het aan deskundigen de feiten te bepalen.
- Zorg voor natuurwetenschappelijke onderbouwing, begin daarmee.
- We kijken teveel naar oplossingen door een financiële en economische bril.
- Geef meer geld uit aan fundamenteel onderzoek want dat leidt tot innovatie.
- Er is sprake van teveel politieke dogmatiek en te weinig kennis.
- Geef deskundigen meer invloed in de onderhandelingen en dan niet alleen economen.
- Er moet een onafhankelijk kennisinstituut komen, bij voorkeur aan een universiteit.

Dit alles wil niet zeggen dat financieel/economisch analyses werden afgedaan als irrelevant, maar dan wel na en op basis van een voorafgaande natuurwetenschappelijke/technische systeemanalyse.

- Ga voor de energiemix met laagste prijs en investeer daarin.
- Bepaal welke oplossingen de beste value for money bieden.

De roep om natuurwetenschappelijke/technische onderbouwing kwam overigens niet alleen van deelnemers met een achtergrond op dit gebied. Ook veel andere deelnemer pleitten er voor vanuit de gedachte dat hij of zij dan weer vertrouwen kon hebben in de cijfers van de overheid. Vooral als die cijfers geproduceerd worden door er een waarlijk onafhankelijk kennisinstituut en niet door instituten die voor hun financiering afhankelijk zijn van de overheid.

2. Integrale aanpak

Hierboven werd al gezegd dat veel mensen pleiten voor een bredere optiek dan enkel het CO2 probleem: benader dat probleem vanuit de meer fundamentele vraag naar het effect op welzijn en welvaart. Die visie komt terug als het gaat om de uitgangspunten voor het Klimaatakkoord: het moet gaan om een integrale aanpak. Zie uitspraken als:

- Het moet om het geheel gaan, om een integrale visie en niet om één oplossing.
- Het Klimaatakkoord moet zich richten op alle broeikasgassen en niet alleen op CO2.
- Het is te gek voor woorden dat luchtvaart en scheepvaart niet meedoen.
- Neem ook de intensieve veehouderij en de uitstoot van methaan mee.
- Maak kernenergie weer bespreekbaar, vooral thorium centrales.

- Bekijk alle vormen van energie en doe gas niet zo maar in de ban.

Dat mensen zich realiseren dat zij als consumenten medeverantwoordelijk zijn voor CO2 emissies blijkt uit een idee dat meerdere keren aan de orde kwam: het Klimaatakkoord moet niet alleen gaan over het beperken van de CO2 uitstoot, maar ook over het beperken van CO2 consumptie.

- Maak vlees en vliegen maar een stuk duurder, niet leuk, maar het moet.
- Voer een hoger BTW tarief in voor niet duurzame spullen met veel CO2 content.
- Verlaag de BTW met een speciale KTW korting voor "Klimaat Toegevoegde Waarde".

Ooit gehoord van burgers die om belastingverhoging vragen? In de bijeenkomsten werd dat meerdere keren voorgesteld! Impliciet daarin is de boodschap dat een integrale aanpak de enige manier is om de harde keuzes te maken die volgens heel wat deelnemers noodzakelijk zijn.

- Wat willen we nu eigenlijk: behoud van welvaart of blijven afzien van kernenergie?
- Van het gas af klinkt mooi, maar kennen we de gevolgen en accepteren we die?
- Onze economie is totaal gebaseerd op goedkope energie: willen we dat opgeven?
- Al die feel-good projectjes scheppen draagvlak, maar maskeren ook de ernst van het probleem.

3. Flexibiliteit

Een derde set uitspraken over de uitgangspunten van het Klimaatakkoord had betrekking op het thema "flexibiliteit". De wereld verandert sowieso al snel, maar het tempo ligt extra hoog als het gaat om alles wat met energie en energiesystemen te maken heeft. Hoe voorkom je een lock in waarbij we zwaar investeren in een technologie die over een paar jaar achterhaald blijkt te zijn?

Die vraag kwam met regelmaat aan de orde. Zie de volgende uitspraken:

- Zet niet in op één technologie, ga differentiëren en sta open voor innovatie.
- Niet vastleggen op één energiemix, ook al lijkt dat financieel aantrekkelijk.
- Niet inzetten op één silver bullet of masterplan, maar kleine slimme stapjes zetten.
- Qua flexibiliteit is het jammer dat de CO2 reductie per sector al op voorhand vast ligt.
- Start een proces zonder deadline, doen ze in Denemarken en dat werkt heel goed.
- Investeer breed in innovatie, ook om te weten wat er elders in de wereld speelt.

Mensen beseffen overigens dat er spanning is tussen de roep om flexibiliteit en de urgentie om aan de slag te gaan. Waar het om gaat is het risico van wedden op het verkeerde paard zo klein mogelijk te maken, terwijl politiek en het bedrijfsleven juist neigen om voor de quick fix te gaan.

4. Ter overweging

Bovenstaande uitspraken en observaties hangen samen. Een grondige, natuurwetenschappelijke en technische systeemanalyse van alle denkbare opties is onmisbaar voor een integrale aanpak en een integrale aanpak is nodig om slim en flexibel aan de slag te kunnen gaan. Dat is wél een fundamenteel andere aanpak dat de gang van zaken op dit moment.

Zoals het nu gaat: niks brede systeemanalyse, maar een politiek bepaald doel - 49% minder CO2 uitstoot in 2030 - waarna al het onderzoek en alle analyses zich enkel richten op de vraag hoe dat doel bereikt kan worden. En dan vooral vanuit een financieel/economisch perspectief want het moet zo "kostenefficiënt" mogelijk gebeuren.

Never mind, het al te reële scenario van die ene disruptieve technologische innovatie in 2025 (of later) die niemand zag aankomen en die alles op z'n kop zet.

Toch eindelijk maar eens een opdracht geven aan een onafhankelijk instituut of ad hoc samenwerkingsverband voor een brede wetenschappelijk systeemanalyse?

VII. WAT VERWACHTEN BURGERS ALS HET GAAT OM CONCRETE VOORSTELLEN?

"We moeten het tijd gunnen. Kijk naar roken. Heeft 20 jaar geduurd om de boodschap te laten landen. Gewoon volhouden en doorgaan en dan lukt het."

1. Oplossingsrichting

Er kwam heel veel langs in relatie tot de concrete voorstellen die in het Klimaatakkoord opgenomen moeten worden. Zoveel dat hier slechts het topje van de ijsberg aangestipt kan worden.[6] Hier beperken we ons tot uitspraken over de inhoud van het Klimaatakkoord zelf. Over de uitwerking en de implementatie van dat akkoord: zie het volgende hoofdstuk.

Een eerste set verwachtingen met betrekking tot de inhoud van het Klimaatakkoord heeft betrekking niet zozeer op concrete acties, als wel op de richting waarin, en de wijze waarop, er naar oplossingen gezocht moet worden. Voor een deel gaat het daarbij om de vertaling en concretisering van de uitgangspunten van het vorige hoofdstuk.

<u>Uitspraken over flexibiliteit:</u>

- Geen overhaaste acties als van het gas af, geen vlotte babbels.
- Accepteer tussenoplossingen, probeer niet alles in één keer te regelen.
- We moeten de zaken gefaseerd gaan aanpakken, de wereld verandert te snel.
- Geef pilots een kans, steun innovatieve projecten want zo blijf je bij.
- Zet in op CO2 besparing en niet op een bepaalde techniek.
- Schaf verouderde wetgeving af, is al te vaak een belemmering.
- Sterker nog: weg met repressieve wetgeving als de RCR en de CHW.
- Meer inzetten op internationale samenwerking, we kunnen het niet alleen.

<u>Over burgers:</u>

- Niet gaan dwingen want dat genereert alleen maar verzet, Parijs is ver weg voor de mensen.
- Gedrag van consumenten gaan sturen via prijsprikkels, bijvoorbeeld: vliegen duurder maken.
- Stel beperkingen aan overmatige CO2 consumptie, maak dat fiscaal duurder.
- Zet als overheid alle regelknoppen in: regels, sociale druk, educatie, financiële prikkels, tools.
- Organiseer een "Klimaatverantwoordingsdag": wat deed de overheid het afgelopen jaar?
- Borg burgerparticipatie, eis kwaliteit en faciliteer burgers en lokale overheden.
- Benoem een landelijke energiecommissaris om de energietransitie aan te jagen.
- Laat burgers samenwerken in een energieschap zoals vroeger in een waterschap.

<u>Over subsidies:</u>

- We subsidiëren de verkeerde dingen.
- Subsidies alleen voor onderzoek en innovatie.
- Subsidies verstoren de markt, zijn vaak perverse prikkels, afschaffen.
- Subsidies niet ineens afschaffen, werkt niet, ontmoedigt zelfs.
- Subsidies alleen om op te starten, niet om te blijven.
- Ophouden met subsidies voor houtstook en biomassa.
- Stoppen met subsidie en gaan voorfinancieren, leningen koppelen aan huis.

[6] Naast deze rapportage op hoofdlijnen werken we ook aan een meer gedetailleerde weergave van wat er in de bijeenkomsten allemaal werd gezegd.

Over andere economische aspecten:

- Overheid moet zelf gaan investeren, is ook goed voor de werkgelegenheid.
- Zorg voor nieuwe business modellen en voor verdienmodellen die werken.
- Overheid moet meer gaan sturen op financiële prikkels richting bedrijven en burgers.
- Socialiseer de energievoorziening, geef iedereen recht op toegang tot energie.
- Maak van energiebedrijven weer publieke nutsbedrijven, mag van Europa.
- Er zijn gewoon niet genoeg mensen om het werk te doen, dus mensen gaan opleiden.
- Steek minder geld in processen en adviezen, ga gewoon aan de slag.
- Maak verduurzaming betaalbaar voor iedereen via fiscale maatregelen.

2. Per sector

Ook hier - juist hier - slechts een bloemlezing. Een algemene opmerking vooraf: opvallend is dat er met grote regelmaat op werd aangedrongen om ook kernenergie - en dan met name op basis van thorium - mee te nemen in het Klimaatakkoord. Dit met de motivering dat het een (politieke) illusie is te denken dat we onze welvaart kunnen behouden als we ons beperken tot zon en wind. Opvallend was ook dat er herhaaldelijk werd gepleit om serieus onderzoek te gaan doen naar het overschakelen op waterstof als energiedrager. Japan en IJsland werden daarbij genoemd als voorbeeldlanden.

Zie hoe hierna het aantal uitspraken afneemt naarmate het onderwerp verder van de mensen staat.

Gebouwde omgeving

- We moeten primair inzetten op besparen en isoleren, dat gaan subsidiëren.
- Warmtevraag is acht keer de elektriciteitsvraag, dus daar beginnen.
- We moeten een systeem van gebouwgebonden leningen ontwikkelen.
- Geld van de SDE+ subsidies overhevelen naar besparing en huizen.
- Besparen gaan voorfinancieren, kosten daarvan gaan af van de energierekening.
- Energieneutraal maken van huizen moet betaalbaar worden, ook voor mensen met weinig geld.
- Niet praten over besparen, maar over meer energie-efficiëntie, die moet omhoog.
- Van het gas af is een verkeerd motto want biogas moet kunnen.
- We moeten stoppen met het stoken van hout vanwege het fijnstof probleem.
- Koppel financiering aan het huis en niet aan de eigenaar, geeft ouderen zekerheid.
- Kernvraag: hoe kunnen we huurders meenemen en betrekken?
- Voorkomen dat huurders in slechte huizen het meeste gaan betalen.
- Commerciële warmtenetten zijn alleen goed voor bedrijven, veel te duur voor bewoners.

Elektriciteit

- Er moet weer een publiek energiebedrijf komen, van en voor ons allen.
- Goede en goedkope stroom is essentieel voor het land, bij alles, zelfs voor droge voeten.
- Kwaliteit stroomvoorziening moet worden geborgd, netstabiliteit wordt een zorgenkind.
- Energierekening moet gaan stijgen per kWh bij hoger totaal verbruik.
- Biomassa in oude kolencentrales verstoken is absurd, en dan ook nog subsidie.
- Alle daken voorzien van PV door daken te gaan delen via systeem à la erfpacht.
- Geef burgers meer ruimte en vrijheid om elkaar energie te leveren.

Transport

- Het is absurd en onrechtvaardig dat luchtvaart en scheepvaart niet mee doen.
- Vliegverkeer zwaarder gaan belasten, maak het vliegen minder vanzelfsprekend.
- Breng de maximumsnelheid terug naar 100 kilometer, bespaart heel veel CO2.

- Belast ook CO2 consumptie, ook voor al dat vervoer over afstanden.
- Geef alle lokaal geproduceerde producten een keurmerk.
- Schaf km vergoeding af, maak reizen en transport fiscaal duurder.
- Melk niet verder gaan vervoeren dan 50 kilometer van de bron.

Landbouw
- Landbouw moet echt gaan hervormen, duurzaam en kleinschaliger worden.
- Al die export van landbouwproducten: wij de CO2 uitstoot en de mest en elders de lol.
- Als tuinders van het gas af zouden gaan: meer CO2 besparing dan door al die windenergie.
- Land- en tuinbouw moeten in 10 jaar over van dierlijk naar plantaardig eiwit.

Industrie
- Ga de industrie aanpakken met CO2 beprijzing en fiscale prikkels.
- Bedrijven moeten meer gaan bijdragen, burgers dragen de zwaarste lasten.
- Moeten we van het gas af? Begin dan met de industrie, dat zijn de grootverbruikers.

3. Ter overweging

Dat is een hele lijst, maar hij is verre van compleet. Veel zal al lang en breed bekend zijn en wellicht zelfs al zijn al opgenomen in de teksten van het Klimaatakkoord zoals die thans op tafel liggen.

Niettemin is bovenstaand overzicht nog steeds van belang om te weten welke ideeën er leven bij betrokken en geïnformeerde burgers. Waarbij opvalt dat die burgers niet alleen komen met ideeën die hen ontzien, maar ook met ideeën die pijn gaan doen. Mensen willen best verantwoordelijkheid nemen als ze overtuigd zijn van de noodzaak van bepaalde maatregelen. En van de rechtvaardigheid daarvan.

En, wie weet, misschien zit er in het overzicht nog een pareltje verborgen waar de onderhandelaars hun voordeel mee kunnen doen.

VIII. WAT VERWACHTEN BURGERS VAN HET VERVOLG?

“Voor mij is dat Klimaatakkoord ver weg, maar als het betekent dat ik nu eindelijk echte steun krijg om aan de slag te gaan: prima.”

1. Algemeen

Om met een fundamentele uitspraak te beginnen die veel andere opmerkingen samenvat:

- We moeten met elkaar de stap gaan maken van participatie naar co-creatie.

De overheid kan stimuleren (aanjagen), kan faciliteren (ondersteunen) en kan met burgers gaan samenwerken: co-creatie. In de bijeenkomsten bleek dat maar weinig mensen behoefte hebben aan voorlichtingscampagnes of aan een overheid die met het vingertje omhoog vertelt wat ze nu weer moeten gaan doen of juist niet doen.

Veel meer mensen pleitten voor een overheid die hen faciliteert en - beter nog - een overheid die samenwerking zoekt. Dat punt komt dan ook met regelmaat terug in het hiernavolgende.

2. Rijksoverheid

En dan ligt er over enige tijd een Klimaatakkoord op hoofdlijnen en gaan we in dit land breed met elkaar in gesprek over de uitwerking en de implementatie daarvan. In de opzet die de opstellers van het Klimaatakkoord voor ogen staat zullen die gesprekken zich vooral gaan afspelen binnen nog nader te definiëren regio’s

In de bijeenkomsten werd heel wat gezegd over de rol die het Rijk op zich zou moeten nemen bij de uitwerking en implementatie van het Klimaatakkoord. De rode draad daarin is dat burgers een andere opstelling en aanpak verwachten van het Rijk: doelen en kaders aangeven, maar daarna faciliterend en bottom up. Maar dan wel monitoren en, waar nodig, een stok achter de deur.

Ten bewijze de volgende uitspraken:

- Het Rijk moet kaders stellen, dat is kerntaak, en dan ruimte maken voor gemeenten.
- Het Rijk moet regie voeren, de roadmap opstellen en dan de realisatie aan anderen overlaten.
- Het Rijk moet het proces bewaken, faciliteren en zorgen dat het inclusief is.
- Het Rijk moet eisen stellen en grenzen aangeven voor lokale overheden en burgers.
- Het Rijk moet een coördinerende en niet een sturende rol hebben.
- Het Rijk moet niet alleen kaders geven, maar ingrijpen als gemeenten het laten afweten.
- Het Rijk moet het niet aan de markt overlaten want dan komen we er niet.
- Het Rijk moet burgers veel beter gaan informeren.
- Nationaal wat nationaal moet, lokaak wat lokaal kan.
- Het Rijk moet verouderde en achterhaalde wetgeving afschaffen, is een belemmering
- Een beweging op gang brengen is belangrijker dan formele doelen en middelen.
- Overheid moet het voorbeeld zijn, zelf investeren en niet een vingertje in de lucht.
- VNG en IPO denken nog steeds in een top down benadering, burgers willen bottom up.
- Kern moet zijn: faciliteren, betrouwbare informatie, burgers ontzorgen en voortrekkers helpen.

3. Gemeenten

De vraag is wat de rol van lokale overheden is in relatie tot de regio’s waarin het Klimaatakkoord nader moet worden uitgewerkt. Zijn die regio’s een tijdelijk platform om het akkoord nader uit te

werken of gaan ze ook een meer permanente rol spelen in de implementatie? In de bijeenkomsten lag de focus nog maar even op de rol van gemeenten.

Dit is wat er werd gezegd over die rol:

- Er moet recht worden gedaan aan de lokale autonomie van gemeenten.
- Het gaat niet aan dat Rijk van alles doet en gemeenten buitenspel zet.
- Het Klimaatakkoord moet kaders geven voor gemeenten om aan de slag te gaan.
- Rijk moet decentrale overheden steunen om burgers te steunen.
- Gemeenten moeten het voorbeeld geven en gaan optreden als aanjagers.
- Er is bij gemeenten een onafhankelijk regisseur nodig bij - dus niet de wethouder.
- De gemeente moet burgers steunen, blokkades wegnemen, faciliteren.
- Mensen hebben weinig vertrouwen in de gemeente, maar willen wel dat gemeente helpt.
- Wijkgerichte aanpak werkt alleen als de gemeente ondersteunt, kaders stelt en dan ruimte laat.
- Veel gemeenten en hun bestuurders hebben geen idee hoe een goed proces er uit moet zien.
- Gemeenten zijn al te vaak niet in staat burgers te helpen, geld blijft onbenut.

4. En de burger zelf

Burgers zijn het al te vaak oneens met elkaar, maar ze zijn meestal ook niet georganiseerd en al evenmin geïnformeerd. Hoe krijg je - een deelnemer citerend - dat “zooitje ongeregeld” in beweging? Daar hebben ze zelf wel een paar ideeën over.

Zoals:

- Doe het lokaal, dicht bij de mensen, maak het persoonlijk.
- Burgers hebben betrouwbare en heldere informatie nodig.
- Burgers doen beter mee als ze kunnen meepraten, als er sprake is van burgerparticipatie.
- Overheid moet de grote zaken doen, de kleine doen burgers zelf wel.
- Ontzorg burgers, lever kant en klare pakketten, zie het succes van de glasbakken.
- Burgers hebben kleine praktische projectjes nodig, moeten ontzorgd worden.
- Zorg dat mensen er lol in krijgen, dat doet meer dan abstracte doelstellingen.
- Burgers komen in actie niet alleen voor geld, maar ook voor hun buren.
- Maak een energiezuinig huis net zo sexy als een Tesla.
- Een brede beweging op gang brengen is belangrijker dan korte termijn succesjes.
- Mensen moeten in de gaten krijgen dat besparing geld oplevert.
- Niets overtuigt zo goed als voorbeelden van dingen die werken en betaalbaar zijn.
- Burgers motiveer je niet met cijfers, wel door ze deel te maken van het winnende team.
- Stimuleer lokale energiecoöperaties en help ze met professionaliseren.
- Het Klimaatakkoord moet inzetten op buurtinitiatieven en voortrekkers steunen.
- Zorg dat mensen er plezier in krijgen, thuis, in de wijk en het dorp of de stad.
- Juist bij de warmtetransitie is het meedoen van burgers essentieel.
- Gemeenschapszin helpt de energietransitie en die transitie kan bijdragen aan gemeenschapszin.
- Daarbij is wijkgerichte aanpak essentieel, een wijk moet het samen doen.
- Oppassen om niet teveel te vragen van burgers, niet alleen financieel, maar ook qua tijd.
- Huurders kunnen vaak minder dan ze willen, woningbouwcorporaties werken vaak niet mee.
- Wonen zonder aardgas roept veel onzekerheid en emotie op, dat wegnemen
- Ook in de energietransitie laat overheid de laag geletterden in de steek
- Burgers knappen af op bureaucratie en regeltjes en dat is juist de wereld van ambtenaren.

5. Ter overweging

We hebben het gevoel dat we in ons land op veel gebieden voor een tweesprong te staan.

- Aan de ene kant loopt de weg door die we al kennen: de overheid maakt plannen in samenspraak met de direct betrokken stakeholders. Burgers zijn daar niet bij betrokken, weten er meestal zelfs niet van, maar mogen als de plannen afgekaart zijn met de stakeholders alsnog hun mening geven. Inspraak heet dat en het komt meestal neer op mosterd na de maaltijd.
- Maar er is ook een nieuwe afslag die we kunnen nemen: voorspraak in plaats van inspraak, burgers vanaf het begin de kans geven om mee te denken bij het maken van de plannen. Die afslag neemt de nieuwe Omgevingswet want die wet eist dat burgers al direct worden betrokken in de eerste fase van de planontwikkeling voor grote projecten.

Ook bij het realiseren van de energietransitie ligt dezelfde keuze op tafel: doorgaan op de oude, vertrouwde weg (waarvan wij, en wij niet alleen, denken dat hij democratisch gezien zal doodlopen) of de afslag nemen en een nieuwe weg in slaan. Na alles wat we gehoord hebben in die vijf bijeenkomsten hopen we zeer dat het Klimaatakkoord kiest voor die afslag, voor de nieuwe weg.

Het is in de kern zo simpel: als mensen mogen meedenken, alle kans dat ze ook gaan meedoen. Zie al die initiatieven in ons land om aan de slag te gaan met energiecoöperaties.

IX. NABESCHOUWING

1. Vooruitblik

Het voorafgaande - de titel zegt het al - is een rapportage op hoofdlijnen die zo snel mogelijk werd opgesteld om nog tijdig input te leveren voor de lopende onderhandelingen over het Klimaatakkoord. Dat het om hoofdlijnen gaat, neemt niet weg dat dit rapport berust op een gedegen analyse van wat er in de bijeenkomsten werd gezegd. Zie de bijlage bij dit rapport.

We willen het niet laten bij deze rapportage op hoofdlijnen. We werken ook nog aan een meer gedetailleerd rapport over wat er in de bijeenkomsten allemaal aan de orde kwam. Meer dan in dit rapport willen we daarin de deelnemers zelf aan het woord laten in meer verhalende vorm en met vaak woordelijke citaten. Bij dat rapport willen we een bijlage voegen waarin we per onderhandelingstafel aangeven wat er over het thema van die tafel werd gezegd in onze bijeenkomsten.

Uiteraard zullen we die additionele rapporten en stukken aan de SER toezenden met het verzoek er aandacht voor te vragen in de onderhandelingen. Echter, met die aanvullende rapporten richten we ons ook reeds op de fase na het vaststellen van het Klimaatakkoord op hoofdlijnen in juli. In het najaar zal er intensief over het Klimaatakkoord gediscussieerd gaan worden en we willen daarop voorbereid zijn door de oogst van de vijf burgerbijeenkomsten zo compleet mogelijk vast te leggen.

2. Terugblik

Als we alles nog eens de revue laten passeren, wat is er dan nog niet gezegd dat gezegd moet worden? Een vijftal korte opmerkingen als antwoord op die vraag.[7]

Ten eerste, het Energieakkoord van 2013 kwam tot stand zonder enigerlei vorm van burgerparticipatie. Er is natuurlijk altijd wat te wensen - dit traject was wel erg kort en de tijdsdruk was heel hoog - maar dit neemt niet weg dat het burgers nu wel mogelijk werd gemaakt input te leveren voorafgaand aan het finaliseren van het Klimaatakkoord. Dit niet alleen via de vijf NPBO bijeenkomsten, maar ook via de bijeenkomsten van Buurkracht en HIER klimaatbureau. Daarnaast heeft de SER zelf een aantal bijeenkomsten georganiseerd waarin burgers met vragen konden komen. Al met al een goede aanzet om burgers vooraf stem te geven. Moge die lijn worden voortgezet bij de uitwerking en implementatie van het Klimaatakkoord!

Ten tweede, we hebben in de bijeenkomsten heel wat kritische geluiden gehoord, maar dat we aan de slag moeten met de energietransitie stond voor alle deelnemers (op een enkele uitzondering na) niet ter discussie. Dit zal ook de reden zijn dat er in al die bijeenkomsten geen enkele sessie was waarin mensen na de ingeroosterde anderhalf uur uitgepraat waren. Integendeel, het gesprek moest soms met enige aandrang worden stopgezet. Vaak was dan het commentaar vanuit de deelnemers dat ze nog lang niet uitgepraat waren, dat ze veel van elkaar hadden geleerd en soms zelf dat ze van mening waren veranderd. En regelmatig werd ons gevraagd of er een vervolg kwam.

Ten derde: er waren natuurlijk grote verschillen tussen de deelnemers qua kennisniveau. De één werd vooral gedreven door een soort onberedeneerde passie, een ander zocht naar praktische tips om zelf aan de slag te gaan, maar er waren ook deelnemers met diepe kennis van bepaalde aspecten, soms vanuit uit een loopbaan in de wetenschap, soms vanuit een werkkring bij bedrijfsleven of overheid. Juist de mensen met de meeste kennis bleken vaak het meest kritisch te zijn over de gang van zaken bij het opstellen van het Klimaatakkoord. Van kritiek wordt elk voorstel beter en dus zou

[7] Geen misverstand: hier zijn wij aan het woord en niet de deelnemers aan de bijeenkomsten.

het goed zijn de mensen met kennis van zaken op enigerlei wijze in te schakelen. Bij burgerparticipatie gaat het niet alleen om draagvlak, maar ook om het mobiliseren van de kennis die in onze samenleving zo rijk voorhanden is. Praat met tegenstanders en voor je het weet zijn het kritische medestanders.

Ten vierde en meer in het algemeen, in de bijeenkomsten bleek dat burgers een door kennis gedreven besluitvormingsproces verwachten. Als we één enkele reden zouden moeten noemen voor weerstand bij burgers dan is het dat ze zien (of menen te zien) dat besluitvorming gedreven wordt door politieke overwegingen en dogma's en door zakelijke en commerciële belangen. En dus niet door objectieve en niet te falsificeren feiten en analyses. Misschien is dat beeld geheel ten onrechte, maar het is wel de dominante perceptie die we tegenkwamen in de bijeenkomsten. Doorbreek die perceptie, mobiliseer de kennis die in de samenleving zo rijkelijk aanwezig is: dat is volgens ons wat er moet gebeuren. Dan komt draagvlak vanzelf.

Ten vijfde en ten slotte, wat ons betreft is één van de meest treurige constateringen dat er bij veel burgers sprake is van een gebrek aan vertrouwen in de overheid. Het kan zijn dat die constatering te herleiden is op de samenstelling van de deelnemers aan de bijeenkomsten, maar dat wagen we in twijfel te trekken: naast criticasters (en een enkele klimaatscepticus) waren er ook heel veel mensen - de overgrote meerderheid zelfs - die overtuigd zijn van de noodzaak van de energietransitie en die aan de slag willen. Herstel van vertrouwen moet dus hoog op de agenda staan van de overheid. Wij menen dat de energietransitie een opgave is die zich daar bij uitstek voor leent juist omdat er zoveel mensen positief in staan. Geef die mensen vertrouwen en dan gaan ze de overheid weer vertrouwen.

3. Gemiste kans?

Nog één allerlaatste opmerking.

De noodzaak van de energietransitie wordt, als gezegd, vrijwel universeel onderschreven, ook door mensen met soms fundamentele kritiek op de gang van zaken en/of de inhoud van de plannen. Sterker, op een enkele uitzondering na wil iedereen aan de slag en is een belangrijk deel van de kritiek nu juist dat de overheid daarbij eerder een belemmering is, dan een steun in de rug.

Een Klimaatakkoord zonder en over de hoofden van burgers heen betekent daarom een gemiste kans om de burgers van dit land in beweging te krijgen.

Onze oproep aan de onderhandelaars is daarom dit: mis de kans niet! De bal ligt op de stip. Burgers willen meedoen - geef ze de kans. Laat hen eerst meedenken en dan gaan ze daarna vanzelf meedoen.

BIJLAGE:

- Analyse verslagen burgerbijeenkomsten Klimaatakkoord

DEEL V – Bijlage

Analyse verslagen burgerbijeenkomsten Klimaatakkoord

ANALYSE VAN CIRCA 450 UITSPRAKEN VAN BURGERS IN DE NPBO BIJEENKOMSTEN OVER HET KLIMAATAKKOORD

	UITSPRAKEN OVER DE TOEKOMST EN EEN TOEKOMSTIGE WERELD	**DOCUMENT**
A	Kantel het: gaat om een beter leven, betere omgeving	2, 18
A	Benader energietransitie niet alleen technisch-economisch - het is ook sociaal	2, 13, 20, 29, 30
A	Waarom zouden we ineens alle energie zelf moeten opwekken	4
A	Proces moet gericht zijn op samenbrengen in plaats van uit elkaar jagen	5, 24
A	Maak er een positief verhaal van, richt je op millennials	5, 19, 24, 26
A	Stop het hele traject, de wereld verandert te snel	6
A	Kernvraag: binnen huidige machtsstructuren of niet	6
A	Energietransitie in NL duurder dan elders want we hebben niks	9
A	En toch hebben we hogere doelen en zeggen we dat we achterlopen	9
A	Kunnen nooit zelf genoeg energie opwekken in NL	10, 11
A	Richt energietransitie op kwaliteit van leven, EZK is alleen kwantiteit	11, 18
A	Koppel KA aan behouden/verbeteren kwaliteit van leven	16, 18
A	Burger, kwaliteit van leven moet uitgangspunt zijn	18
A	Zet de mens centraal	20
A	Westerse mens moet genoegen nemen met minder	26
A	Ook circulaire economie, anders verspilling van energie	4, 18
A	Overheid moet keuzes maken die pijn doen, vliegen, vlees, etc.	5, 27, 29
A	Kernenergie moet als we niveau welvaart willen behouden	6, 10, 20
A	Gas zal nodig blijven en dus ook CO2 opslag	9
A	Elektrische auto's, zon en wind: allemaal onzin, kernenergie	10
A	Alle verborgen kosten moeten boven tafel komen, dingen veel te goedkoop	10, 12, 18, 20
A	Hoe komt Monitor Brede Welvaart in Klimaatakkoord terecht?	10
A	Niet van het gas af, lukt toch niet, dus CO2 afvangen	11
A	Zet circulaire economie in als driver van energietransitie	13
A	Energie gaan benaderen als een collectief goed, niet aan de markt overlaten	18, 19
A	We kunnen niet van het gas af, zeker niet als we all electric gaan zonder kernenergie	22
A	Veel dingen zijn te goedkoop - eten, vliegen, vlees	29
A	Afschaffen die kapitalistische markt, beperk de welvaart	4
A	We moeten het samen doen,het is sociaal proces	3, 19, 20, 24
A	We moeten weer toe naar meer gemeenschapsdenken, verloren in jaren '90	22, 24
A	Burgers gaan zien en behandelen als de opdrachtgever	24
A	Doorbreek gevestigde belangen, hou op met groeidenken	26, 29
A	Zet tegenstanders van windenergie niet weg als tegenstanders van de e-transitie	27, 28
A	Neem elk mens serieus – dat is begin	5
A	Burgers moeten hun mandaat terugkrijgen, zijn de opdrachtgevers	
A	Probleem is dat mensen steeds meer willen en dat bedrijven daar op inspelen	20, 27
A	Moeten op zoek naar andere manier van leven, andere economie en democratie	20, 26, 28
A	Maar veel mensen hebben daar geen zin in	26
A	Mensen weer laten beseffen wat energie kost, hoeveel slaven we hebben	20
A	Energietransitie koppelen aan , circulaire economie, niet alleen over CO2	1, 13, 27, 28
A	We moeten fundamenteel kijken naar onze plek op aarde	10
A	Beseffen dat Nl er mondiaal helemaal niets toe doet	13
A	Ook beseffen dat NL weinig mogelijkheden heeft	13
A	Ophouden met het produceren van overbodige dingen, consuminderen	26, 27, 28

UITSPRAKEN OVER DE RELATIE TUSSEN OVERHEID EN BURGERS

BA	Huidig politiek systeem kan de problemen niet oplossen	10
BA	Overheid heeft geen realiteitszin	21
BA	Gooi geld niet weg aan oplossingen die niet werken	21
BA	Ga conflicten niet altijd uit de weg, kunnen constructief zijn	22
BA	Er is nu geen regie, zeker niet op lange termijn	5, 16
BA	Groot wantrouwen richting overheid, ook over onderbouwing KA	3, 4, 5, 6
BA	Relatie markt, overheid, burger is verziekt	6
BA	EZK niet in staat hele proces te sturen	6
BA	Parlement staat net als burger buitenspel	6
BA	Hele proces KA is niet democratisch gelegitimeerd	6
BA	Deelname Greenpeace verstoort: geen kernenergie	21
BA	Overheid heeft te weinig kennis, geen kennis	12, 21
BA	Overheid is onbetrouwbaar, steeds meer	12, 13, 16
BA	Overheid drukt door,maakt burger machteloos	12, 18, 21
BA	Oude regels zijn belemmerend, zoals delen van energie	12, 13, 19, 23
BA	Overheid is vaak meer ondeskundig dan burgers	13
BA	Probleem van de overheid: gepensioneerde witte mannen	18
BA	Groot wantrouwen met betrekking tot cijfers overheid	4,27
BA	Overheid geen betrouwbare bron van informatie, daar grote behoefte aan	4, 28, 30
BA	Cijfers redeneren naar politieke conclusie toe	4
BA	Overheid/bestuurders hebben niet vereiste kennis	5
BA	Rijk moet aan Nam vragen wat er gebeurt, Nam niet van tafel te krijgen	11
BA	Mijn stem is overgedragen door overheid aan markt	5
BA	Wantrouwen: eerst inzetten op accu auto maar wel al weten dat het watersof wordt	26
BA	Overheid geeft geen antwoord op tal van vragen	13, 16
BA	Tegendenkers worden verketterd, Lies in Correspondent	4, 12
BA	Burgers vertrouwen overheid niet, wil niet besodemieterd worden	18, 19, 21, 20
BA	Worden deze bijeenkomsten niet gebruikt als excuus: zie je wel?,	20
BA	Burgers hebben een gevoel van machteloosheid	21
BA	Hoe meer kennis, hoe groter gevoel van machteloosheid	21
BA	Overheid wil niet luisteren naar burgers, geen interesse	27
BA	Burgers worden gezien als stoorzenders	27
BA	Wethouder wil alleen maar herkozen worden, maar goede uitzonderingen	27
BA	Echte pijn burgers: doordrukken zonder goede onderbouwing	27
BA	Overheid duwt burger weg behalve als het uit komt	29
BA	Universele roep om wat te gaan doen en te stoppen met praten	29
BA	Klimaatakkoord is overschatting van maakbaarheid	4, 9, 13
BB	Heb de durf foute beslissingen terug te draaien	6
BB	Er moet recht op eigen initiatief komen, overheid die begint met “ja”	12
BB	Erken dat ultiem de burger opdrachtgever is	19
BB	Weer luisteren naar de gewone, gemiddelde burger en niet naar schreeuwlelijken	19
BB	Overheid: wees eerlijk over de feiten en de cijfers	22, 25
BB	Geef de samenleving een kans om aan de slag te gaan en steun dat als overheid	22
BB	Wees helder over de ambities met het KA	18
BB	Hou op met die kunstmatige einddoelen en- data, alleen in politiek universum	28
BB	Overheid weigert echte, harde berekeningen te laten maken	29

BB	Grond moet weer van ons allemaal worden	30
BB	Kwaliteit van leven gaat boven kwantiteit van geld	35
BB	Locaties van ingrepen in landschap door publieke besluitvorming	22, 25, 27
BB	Baseer beleid en beslissingen op kennis in plaats van op belangen	16
BB	Geen paniek veroorzaken want dat helpt niet	26
BB	We hebben ambtenaren nodig met andere skills,	27
BB	Niet praten over KA en dan Lelystad uitbreiden, of ijsbanen aanleggen	29
BB	Proces moet eerlijk zijn, vanuit gemeenschap	5
BB	“Rechtvaardige duurzaamheid – daar gaat het om	
BB	Het moet een eerlijk proces zijn, solidariteit	
BB	Taak overheid: zorgen voor eerlijk delen van lusten en lasten	12, 24, 27, 30
BB	Burgers hebben goede informatie nodig = neutrale	10, 11, 12, 18,19, 26, 28
BB	Herstel van vertrouwen: overheid die erkent het ook niet te weten	29
BB	Gebrek aan democratische controle, lobbycratie	6
BB	Kijk naar wat andere landen doen - China, India, etc.	28

UITSPRAKEN OVER HET ONDERHANDELINGSPROCES ALS ZODANIG

CA	Burgers niet over alles laten (mee)beslissen, hou het simpel	25, 26
CA	Initiatieven van burgers krijgen van overheid minder kansen dan van markt	12
CA	Klimaattafels hebben geen democratisch mandaat	
CA	Grootverbruikers betalen niet mee, oneerlijk, onrechtvaardig	6, 12
CA	Bedrijfsleven te veel stem, burgers te weinig	19
CA	Klimaatakkoord me hoela, ik ben boos, mensen worden genaaid, er wordt gelogen	4,13
CA	Burgers vertrouwen grote bedrijven niet, mogen niet de beslissingen nemen	20
CA	Proces nu op basis van macht (politiek) en geld (industrie) en niet op basis van kennis	6
CA	Vorige Energieakkoord op basis van mainstream wat accepté was = fout	6
CB	Burgers willen cijfers kunnen begrijpen, 2, 3, 4 (herhaaldelijk)	1
CB	Ophouden met denken in tegenstellingen, boeren tegen .., overheid tegen .., etc	27
CB	Burgers willen het begrijpen, dat KA	28
CB	Bedrijven vervuilen - burger betaalt	
CB	Marktwerking staat haaks op rechtvaardigheid	11
CB	Dat burgers meer betalen dan industrie is onrechtvaardig	11, 26, 28
CB	Fantasie: begin opnieuw op basis van kennis	6

UITSPRAKEN OVER INHOUDELIJKE UITGANGSPUNTEN

DA	Niet alleen einddoelen op lange termijn, meetpunten tussentijds	1, 29
DA	Moet om het geheel gaan, integrale aanpak, niet één oplossing	1, 20, 22, 27, 28
DA	Hou op met adviezen die naar een vooraf bepaald doel toe redeneren	22
DA	Begin elke studie met een fase van scoping door onafhankelijke deskundigen	22, 25, 29
DA	Ga niet uit van politiek wenselijkheden waar dan cijfers bij worden gezocht	4
DA	Maak van het middel geen doel, doet overheid voortdurend	6, 28
DA	Kostenefficiënt: niet bedrijfseconomisch (zoals PBL), maar maatschappelijk	6, 29, 30
DA	Zorg voor een maatschappelijke discussie over nut- en noodzaak	6
DA	Ga voor energiemix met laagste prijs en investeer in toekomst	8
DA	Niet vastleggen op één energiemix, te rigide	10
DA	Niet inzetten op één silver bullet, kleine slimme stapjes	10, 18, 19, 22, 24
DA	Moet om lange termijn gaan – politiek is korte termijn	11, 29
DA	Lelystad voorbeeld van wat er gebeurt door kwantiteitsdenken	11
DA	Geen grootse masterplannen, gewoon slim beginnen	13, 16, 19, 24
DA	Minder economen - meer technici	13
DA	Al dat gepraat over kosten en verdienmodellen: kinderen verdien je ook nooit terug	19
DA	Ga uit van realistische doelen, focus niet alleen op CO2	20, 21, 23
DA	Moet gaan om alle broeikasgassen, niet alleen CO2	27
DA	Hele CO2 verhaal is gelul, 10	13, 20
DA	Zet niet in op één technologie, ga differentiëren, sta open voor innovatie	3, 12, 13, 19, 26, 27, 28
DA	Maak ook kernenergie bespreekbaar,thorium	3, 5, 13, 18, 20, 22, 25, 28
DA	Luchtvaart en scheepvaart moeten ook meedoen, vooral luchtvaart meedoen	3, 6, 9, 10, 11, 26, 27, 30
DA	Alle vormen van energie bekijken, ook aan gas blijven, kernenergie	1,13, 16, 18, 20, 21
DA	Kijk niet alleen naar CO2 uitstoot, maar ook naar CO2 consumptie, 1, 13	1, 13
DA	Neem ook vliegen mee, idem intensieve veehouderij, vlees	1, 2, 18, 22, 26, 27
DA	Gemiste kans dat CO2 reductie per sector al vast ligt	2
DA	Van het gas af is loze kreet	20
DB	Baseer KA op objectieve, onafhankelijke kennis, leg dat uit aan burgers	2, 4, 5, 13, 18. 29
DB	Zorg voor natuurwetenschappelijke onderbouwing, begin daarmee	6, 11, 21
DB	Begin met systeemanalyse, 220 V beslissen deskundigen, burgers waar stopcontacten	22, 25
DB	Er is geen echt onafhankelijk onderzoekinstituut, krijgen allemaal politieke opdracht mee	29
DB	Rapporten als van Stanford gebruiken	5
DB	Klimaatakkoord moet natuurwetenschappelijk onderbouwd zijn	5
DB	Uitgaan van de vraag wat value for money oplevert	5
DB	Onafhankelijk onderzoek naar de technieken, gecontroleerd door burgers	6, 22, 29
DB	Er wordt nu gewerkt vanuit voorgeprogrammeerd kader	9
DB	Hebben veel te veel veel te ambitieuze doelen als politieke slogans	9
DB	We kijken naar oplossingen door financiële bril	10
DB	Hele aanpak nu is niet doordacht, zie sluiten kolencentrales	13
DB	Er is geen sprake van en goede wetenschappelijke onderbouwing	22
DB	Er is sprake van teveel dogmatiek en te weinig kennis	22
DB	Gebruik deel SDE subsidie voor onderzoek	3, 5
DB	Geef meer geld uit aan innovatie, en fundamenteel onderzoek	5, 19, 22, 28

DB	Er moet een onafhankelijk kennisinstituut komen	5, 11
DB	We moeten gaan meten in plaats van rekenen zoals EZK altijd doet	11
DB	Economen(EZK) denken kwantitatief in cijfers en niet kwalitatief	11, 13

UITSPRAKEN OVER MAATSCHAPPELIJKJE UITGANGSPUNTEN

EA	Burgers en bedrijven gelijkelijk aan de bak	6
EA	Democratie is ook emotie, zo ook regeerakkoord	35
EA	Mensen zijn het sneller eens over doelen dan over maatregelen	35
EA	Geen subsidies voor mensen die het zelf kunnen betalen	29, 30
EA	Betaalbaarheid voor lage inkomens is key issue	
EA	Eerlijke kostendeling, gevoel van rechtvaardigheid is essentieel	32
EA	Kosten worden nu afgewenteld op landschap en jan met de pet	6
EA	Burgers zitten niet te wachten op een KA, zoveelste rapport, maar op iets dat leuk is	30
EB	Koppel belang, betaling en zeggenschap	2
EB	Overheid moet consistent en betrouwbaar zijn, 1, 2, 6, 11 (gemeenten)	12, 16, 18, 28, 29
EB	Onafhankelijke voorlichting noodzakelijk, burgers hebben te weinig informatie	1, 2,3, 10, 13, 18, 26, 28
EB	Er moet een energiecommissaris komen op afstand van de politiek	5
EB	Vertrouwen terugwinnen: slechte plannen exit, nut en noodaak, joint fact finding	6, 16, 20
EB	KA nu beheerst door politiek en industrie, geen onafhankelijke deskundigen	6, 29
EB	Moet transparant en eerlijk gaan communiceren	6, 19, 29
EB	Start een proces zonder deadline, doen ze in Denemarken, werkt	22
EB	Van bovenaf opleggen komt neer op het organiseren van de weerstand	22, 27
EB	Meer verplichtingen opleggen aan bedrijven	1, 2, 27, 28
EB	Overheid moet ophouden met dreigen	28
EB	Lastig: overheid moet druk geven en anderzijds los laten	28
EB	Consistent en betrouwbaar zijn, zie salderingsregeling, voorspelbaar zijn	3, 26, 28, 29
EB	Landelijke overheid meer op economie en minder op uitvoering	3
EB	Overheid moet burgers zekerheid geven op investeringen	3
EB	Industrie minder uit de wind houden, burgers te zwaar belast nu	9, 26, 28
EB	Alles via EZK wordt aangestuurd door de markt, greed is good	11
EB	Neem angst voor de toekomst weg	11
EB	Ophouden met hypes zoals van het gas af, elektrische auto's, etc.	29
EB	Warmtepompen is een virus, een hype	18, 20
EB	Zorg dat lage inkomens kunnen meekomen, niet in problemen komen,ook bijstandburgers	1, 2, 3,4, 6, 10, 11, 12, 13, 16, 20, 24, 26, 29
EB	Solidariteit in de kosten, dus niet marktwerking, maar regulering	12,16
EB	Je mag niet één groep benadelen, het moet mvo	3, 11
EB	Transparant zijn over verdeling lusten en lasten	3, 18
EB	Subsidies maken het slechtste in de mens los, idem bij bedrijfseven, 4 (herhaaldelijk)	30
EB	Subsidies op warmtepompen: door subsidies geld van lage inkomen mnar hoge	5
EB	Rechtvaardigheid begint bij eerlijkheid	6, 24, 30
EB	Salderingsregeling hevelt geld over van de armen naar de rijken	
EB	Nu komen de lusten bij mensen met geld en de lasten bij mensen zonder geld	10, 11, 30
EB	Lusten bij bedrijfsleven, lasten bij burgers	10, 13, 19
EB	Eerlijke stroomprijs voor burgers en mensen, verhoudingen nu zoek	11
EB	Geen regelingen die de een voordeel geven en de ander nadeel	11
EB	Burgers zelf al lasten - en dan ook nog meebetalen aan landbouw, industrie, etc.	13, 26
EB	Om vertrouwen te herstellen: schakel universiteiten in	13, 28

EB	Meer transparantie over verdeling kosten, reële cijfers gebruiken	16, 19, 20, 28
EB	Burgers betalen, bedrijven subsidies, lage kWh prijs en belastingvoorden	16
EB	Eerlijk delen van lusten, lasten en zeggenschap	18, 19, 27
EB	Bij wind op land eerlijk delen van lusten en lasten	20
EB	Mensen zonder geld kunnen niet investeren, maar betalen mee aan inv. van rijken	21
EB	Overheid moet marktpartijen uit voorlichting en info-verstrekking houden	29
EB	Maar overheid vertrouwt burgers ook niet 27	27
EB	Niet onderhandelen en de bal afspelen, maar elke partij neemt verantwoordelijkheid	30
EB	Inspelen op schuld en angst werkt niet, wel werkt wenkend perspectief	35
EB	Niet alleen elite, maar ook jan met de pet betrekken	18, 24
EB	Ook burger worstelt met lange versus korte termijn, vakantie of isoleren	13, 19
EC	Laten we beginnen met experimenteerfase	10, 16, 19, 24 26
EC	Begin met het direct haalbare, lager tempo, nieuwbouw eerst	12
EC	Zorgen dat iedereen kan meedoen, ook mensen zonder geld	6, 11
EC	Lasten burgers worden te hoog	18
EC	Burgers moeten zelf kunnen beslissen – binnen kaders	4
EC	Laat mensen het zoveel mogelijk zelf regelen	
EC	Echte pijn burgers: doordrukken zonder goede onderbouwing	16
EC	Overheden maken plannen en denken dat het dan gebeurt, nee dus, burgers voortouw	22, 29
EC	Sociale acceptatie van het KA is essentieel, zet ook daar in op innovatie	22, 23, 25
EC	Als burgers is het lastig keuzes te maken, geen betrouwbare info	24, 26,28
EC	Meeste mensen hebben niet genoeg kennis, hou het simpel	26
EC	Wachten op goed beleid overheid heeft geen zin, zelf in actie komen	32
EC	Mensen moeten het voordeel zien van aan de slag gaan	11

UITSPRAKEN OVER INHOUDELIJKE ASPECTEN

F	Gaan denken vanuit lokale autonomie	6
FA	Geef ruimte aan innovatie	5, 20, 21, 23, 26
FA	Zet in op CO2 besparing en niet op techniek	6, 26
FA	Weg met repressieve wetgeving als RCR, CHW	2
FA	Geen overhaaste acties als van het gas af, geen vlotte babbels	9, 18, 27
FA	Geef pilots een kans, steun innovatieve projecten	9, 16, 20, 26
FA	Stem af met ambities en tempo andere EU landen	9
FA	Beweging op gang brengen is belangrijker dan doelen en middelen	9, 22
FA	Meer inzetten op internationale samenwerking, zon in Sahara	11,21
FA	Principe moet weer zijn: de vervuiler betaald, of dat producent of consument is	11, 28
FA	We moeten de zaken gefaseerd aanpakken	12, 16
FA	Zorg voor nieuwe business modellen, verdienmodellen, die werken	13, 18, 21, 23, 28
FA	Schaf verouderde wetgeving af, is vaak belemmering	13, 20, 28
FA	Accepteer tussenoplossingen, niet alles in één keer	28, 29
FA	Elke tafel moet aangeven welke innovaties er aan komen	35
FA	Koopkrachteffecten worden uitgerekend en zo nodig gemitigeerd	35
FA	Waterstof wordt zeer belangrijk in energietransitie	35
FA	Nationaal wat nationaal moet, lokaak wat lokaal kan	8, 27
FA	Huurders kunnen vaak minder dan ze willen, woningcorporaties vaal lastig	12, 24
FA	Overheid moet voorbeeld zijn, zelf investeren en niet vingertje in de lucht	16, 26, 30
FA	Overheid, Rijk, meer gaan sturen op financiële prikkels	27
FA	Overheid heeft 5 knoppen: regels, sociale druk, educatie, financiële prikkels, tools	29
FA	Maak van energiebedrijven weer nutsbedrijven	1
FA	Overheid moet zelf gaan investeren, goed voor werkgelegenheid	1, 12
FA	Meer mensen opleiden om het werk te doen, 1 niet genoeg handjes	3, 9, 31
FA	Gewoon niet genoeg mensen om het werk te doen	31
FA	Eerlijke prijs opleggen voor CO2 uitstoot	2, 5, 6,29, 30
FA	Niet alleen woningen aanpakken, maar ook industrie, en voedsel	2, 3, 16, 26, 29
FA	Maar industrie te zwaar aanpakken: risico van vertrek naar elders of failliet	22, 29
FA	Stoppen met subsidie en gaan voorfinancieren, lening koppelen aan huis	3, 13, 19, 20, 22, 28, 29
FA	Overheid moet primair inzetten op besparen	3, 6, 11, 13, 18, 20, 21, 22, 26, 27, 30
FA	We verspillen minsten 75 % aan energie,	18
FA	Overheid stuurt op reductie CO2 produktie - burgers op CO2 consumptie	27
FA	Niet praten over besparen, maar over efficiëntie, die moet omhoog	18, 21, 30
FA	Vliegverkeer zwaarder belasten, maakt het minder vanzelfsprekend	11, 18
FA	Overheid moet bedrijven aanspreken op geld, daar gaat het om	4, 27
FA	Subsidies alleen voor onderzoek en innovatie	5
FA	Er moet weer een publiek energiebedrijf komen, van en voor ons allen, energieschap	5, 11, 19
FA	Subsidies verstoren de markt, zijn vaak perverse prikkels, afschaffen,	4, 12, 26, 29, 30
FA	Gaat om incentives om CO2 uitstoot en consumptie te verminderen	5, 27
FA	Wat duurzaam is mag meer kosten, sturen op kwaliteit	11
FA	We subsidiëren de verkeerde dingen	11, 12
FA	Van het gas af is verkeerd motto, biogas moet kunnen	12
FA	Denk Europees, NL zonnecentrale in Griekenland	13

FA	Zon in het zuiden EU, wind in het noorden, denk Europees	13
FA	CO2 uitstoot deel laten uitmaken van business modellen van iedereen	13
FA	Subsidies die ineens op zijn werken niet, ontmoedigen zelfs	19
FA	Besparen voorfinancieren, kosten daarvan i.p.v Eneco betalen	19
FA	Isoleren is de beste en goedkoopste optie, focus op warmte	21, 22
FA	Doe 1 % van de subsidie voor windenergie naar onderzoek thorium	22
FA	Subsidies kunnen de zaak wel versnellen, maar alleen om te starten, niet om te blijven	22, 29
FA	Maak verduurzaming betaalbaar voor iedereen via fiscale maatregelen	25
FA	We moeten stoppen met hout stoken, fijnstof	26
FA	Inzetten op waterstof, IJsland, Japan	26
FA	Socialiseer, geef iedereen recht op toegang tot energie, recht op warmte	26
FA	Minder BTW op duurzame produkten dan op niet duurzame	30
FA	Vervang BTW door KTW: Klimaat Toegevoegde Waarde	30
FA	Geef alle lokaal geproduceerde producten een keurmerk	30
FA	Alle partijen laten bijdragen naar de maat van hun CO2 uitstoot	9
FA	We stellen een Klimaatverantwoordingsdag in: wie deed wat	18
FA	Werk aan bewustwording, energie verspillen mag niet, vlees ook niet, zie roken en drank	19, 20, 21, 24, 27, 28
FA	Ophouden met subsidies voor houtstook en biomassa	27, 29
FA	Meer zelfvoorzienend, minder macht multinationals	1, 3
FA	Elke Nederlander handtekening onder KA	28
FA	Zorg dat alle Nederlanders het KA tekenen	30
FA	VNG en IPO dringen aan op een top down benadering, burgers willen bottom up	33
FB	Er wordt gewerkt aan gebouwgebonden leningen	35
FB	KA moet energieneutraal maken van huizen betaalbaar maken	2, 3
FB	Huisgas is maar 20% van het totale gasverbruik	5
FB	Geld SDE+ subsidies naar besparing en huizen	6
FB	Maatregelen koppelen aan de woning en niet aan de bewoner	10
FB	Warmtevraag is 8 x energievraag, dus daar beginnen	18
FB	Koppel financiering aan het huis en niet aan de eigenaar, zekerheid	28, 29
FB	Moeten beseffen dat bewoners van huizen de grootste rekening krijgen	13
FB	Arme huurders in slechte huizen gaan het meeste betalen	21
FB	Warmtenetten zijn alleen goed voor bedrijven, veel te duur voor burgers	36
FB	Bij besparing: hoe de huurders betrekken, en hun huisbaas	21
FB	Bij besparen huizen focus op warmte	21, 22
FB	Juist bij warmtetransitie is meedoen burgers essentieel	32
FB	Daarbij is wijkgerichte aanpak essentieel, wijk moet het samen doen	32
FB	Wonen zonder aardgas roept veel onzekerheid, emotie op, dat wegnemen	32
FB	Transitie naar wonen zonder gas slaagt alleen als bewoners mee gaan doen	32
FB	Wijkgerichte aanpak werkt alleen als gemeente steunt, kaders stelt en dan ruimte laat	32
FB	Warmtetransitie vindt plaats achter de voordeur, anders dan andere velden	33
FC	Goede en goedkope stroom is essentieel voor het land - in alles	22
FC	Export van landbouwprodukten; wij de CO2 uitstoot en de shit	5, 18, 22
FC	Landbouw echt hervormen, koeien meer CO2 dan industrie (?)	5, 10, 11, 22, 26, 29
FC	Dat hervormen lukt niet via de markt, overheid en regulering nodig	22
FC	Landbouw duurzaam en kleinschaliger	8, 11, 18, 25, 29
FC	Landbouw hervormen, meer lokaal, biologisch, etc.,	8, 12

FC	Tuinders van het gas af naar geothermie	13
FC	Tuinders van het gas af levert meer op dan windenergie	13
FC	Land- en tuinbouw in 10 jaar van dierlijk naar plantaardig eiwit, overheid moet steunen	26
FD	Wind op zee en zon op land	5, 9
FD	Mag nu als burger geen energie delen, moet via het net	28
FD	Van 130 naar 100 bespaart evenveel CO2 als alle windturbines	21
FD	Windmolens op zee omdat Greenpeace en Shell deal sloten,	6
FD	Kwaliteit stroomvoorziening moet worden geborgd	
FD	Overheid moet stroomvoorziening garanderen – gemalen!	20
FD	Energierekening verbruiksafhankelijk, kosten stijgen per kWh bij hoger totaal verbruik	25
FD	Moeten veel meer dingen Europees doen, netstabiliteit	12, 16, 22
FD	Netstabiliteit in gevaar boven 10% duurzame energie	22
FD	Biomassa in oude kolencentrales is absurd, ook nog subsidie	13
FD	Alle daken voorzien van PV, daken delen via systeem à la erfpacht	20
FD	Wek op waar je het gebruikt en betaal waar je vervuilt	20
FD	Meer ruimte voor burgers om elkaar energie te leveren	4
FE	Maximumsnelheid omlaag naar 100 km, meer treinen	5, 6, 11, 21
FE	Belast CO2 consumptie, ook voor al dat vervoer over afstanden	5, 6
FE	Melk niet verder vervoeren dan 50 km, keurmerk lokale producten	5
FE	Er moeten keuzes komen over vliegen (1x per jaar), vlees, vervoer	8, 11, 18, 27
FE	Schaf km vergoeding af, maak reien en transport fiscaal duurder	11
FE	Vervoer gaat sowieso heel anders worden door zelfsturende elektrische auto	11
FE	Schaf belastingaftrek woon- werkverkeer af	16
FE	Beperk al dat vervoer, koop lokaal, geen varkens naar Parma	19, 27
FE	Dat luchtvaart en scheepvaart niet mee doen ervaren mensen als onrechtvaardig	30
FF	Industrie aanpakken met CO2 beprijzing, belastingen en verplichtingen	8, 12, 13, 26, 28
FF	Bedrijven moeten meer gaan bijdragen – burgers te veel	9, 11
FF	Van het gas af? – begin met de industrie, kan best	11

UITSPRAKEN OVER DE UITWERKING EN DE IMPLEMENTATIE

GA	Beleid en uitvoering moeten dichter op elkaar, Rijk op te grote afstand	12, 27
GA	Klimaatwet onzin, wetten bevriezen, maar ontwikkelingen gaan heel snel	13
GA	Maar zie Deltawet, maar dat lokaal en nu internationaal	13
GA	Rijk kaders, maar geen overval van gemeenten en waterschappen	19, 27
GA	Overheid moet een coördinerende en niet een sturende rol hebben	22
GA	Overheid moet proces bewaken, faciliteren en zorgen dat het inclusief is	5, 25
GA	Wat lokaal kan, lokaal doen, wat nationaal moet, nationaal doen	21, 27
GA	Minder schotten bij overheden, meer integrale aanpak	27
GA	Overheid in andere rol, stimuleren en faciliteren, zie model NSOB	25, 29
GA	Die REKS niet topzwaar bestuurlijk gaan organiseren, geen strategie, maar actie	29
GA	Overheid moet de grote zaken doen, de kleine doen burgers zelf wel	29
GA	Overheid moet kaders neerzetten en dan terugtreden	3, 4, 11, 12
GA	Rijksoverheid kaders stellen - is kerntaak - en dat ruimte maken voor gemeenten	3, 4, 12,18, 27
GA	Overheid moet regie voeren, roadmap opstellen en realisatie aan anderen overlaten	12, 16
GA	Overheid moet wel eisen stellen en grenzen aangeven	3, 5
GA	Overheid kan patstellingen doorbreken, bv H2 auto's en tankstations	3
GA	Weg met teveel wetgeving en micro-management	9, 13
GA	Overheden moet ook durven los te laten, right to challenge	27
GA	Gemeenten en mensen een kader geven, dan een kans en als dat niet lukt: ingrijpen	29
GA	Overheid niet op micro-niveau gaan sturen, laat burgers vrij	16
GA	Regie in plaats van marktwerking, en. com., onafh. Kennisinst, subs. enkel onderzoek	8,16, 21
GA	Wie heeft de regie – overheid, burgers, bedrijven?, moet overheid zijn	20
GA	Er is een onafhankelijk regisseur nodig, dus niet de wethouder	20
GA	Overheid sturende rol: CO2 prijs, geen subsidies op productie, 100 i.p.v 130, verboden	29
GA	Overheid faciliterende rol: betrouwbare informatie, ontzorgen, voortrekkers helpen	29
GB	Gemeenten zijn vaak niet in staat burgers te helpen, geld blijft onbenut	22
GB	Er zijn te weinig mensen om burgers voor te lichten over wat ze kunnen doen	9, 10, 19
GB	Het gaat niet aan dat Rijk van alles doet en gemeente buitenspel staat	4, 18, 27
GB	KA moet kaders geven voor gemeenten om aan de slag te gaan	18, 27
GB	Rijk moet decentrale overheden steunen om burgers te steunen	27
GB	Gemeenten plannen laten maken voor eigen inwoners	21
GB	Gemeenten meer zeggenschap	4, 5, 6, 29
GB	Gemeenten ook optreden als aanjagers	19
GB	Stimuleer lokale energiecoöperaties	26
GB	Mensen hebben weinig vertrouwen in gemeente, maar willen wel dat gemeente helpt	32
GB	Gemeenten geen idee hoe goed proces er uit moet zien	32
GB	Richting burgers: wortel en stok, verleiden en dwingen	6, 9
GB	Klimaatdoelen met ruimtelijke impact lokaal aanpakken	6, 27
GC	Burgers doen beter mee als ze zelf kunnen kiezen	2, 5, 2029
GC	Voor burgers gaat het om , vlees en wonen, KA alleen laatste	
GC	Heel veel mensen zijn er mee bezig, willen wel	13

GC	Burgers komen in actie niet alleen voor geld, maar ook voor hun buren	13
GD	Roep om burgerparlement benadering	6
GD	Duurzame energie projecten moeten visuele kwaliteit hebben	11
GD	Slecht gedrag wordt bestraft, maar goed gedrag niet beloont, andersom gaan doen	12, 19, 20, 26
GD	Zorg dat mensen er lol in krijgen	19
GD	Moet heel veel uitleggen, toch wind op land, waarom koploper	9
GD	Overheid moet burgers veel beter informeren	10, 12
GD	Organiseer de uitvoering van het akkoord van onderaf, geen RCR en CHW	22
GD	Als je het aan de markt wil overlaten, komen we er niet,	22
GD	Overheid heeft geen idee hoe met burgers om te gaan,walst over ze heen	27
GD	Hoe maak je zuinig huis net zo sexy als Tesla, idem voor duurzaamheid	18, 20, 28
GD	De overheid moet met zijn poten van mijn huis afblijven	11
GD	Minder geld in processen en adviezen - gewoon gaan doen	29
GD	Onderwijs moet betrokken worden, volgende generatie, vak over de toekomst	1, 6, 10, 20, 24, 29
GD	Gedrag burgers gaan sturen via prijsprikkels	2, 6, 28
GD	Niet opleggen want dat genereert verzet, Parijs is ver weg voor burgers	27, 28
GD	Overheid moet burgers steunen, blokkades wegnemen, faciliteren	3, 5, 12, 19,25
GD	Maak duidelijk dat energie besparen geld oplevert	3, 22
GD	Leningen of garanties voor actieve burgers	8, 11
GD	Nederlanders verhuizen om de 7 jaar, waarom zonnepanelen?	13, 19
GD	Signaal afgeven aan corporaties en particulieren dat efficiency belangrijk is	18, 30
GD	KA moetinzetten op buurtinitiatieven en voortrekkers steun geven	19
GD	Oppassen om niet teveel te vragen van burgers	20
GD	We moeten het kleinschalig houden, lokale netwerken	20, 27
GD	Zelfs in meest duurzaam huis, betaal je nog hoge vaste lasten	20
GD	Burger heeft kleine praktische projectjes nodig, moet ontzorgt worden	26, 29
GD	Eén keer per jaar nemen burgers de overheid de maat, verantwoordingsdag	30
GD	Ook in de energietransitie laat overheid laag geletterden in de steek	16
GD	Doe het lokaal, dicht bij de mensen, maak het persoonlijk	1, 3, 5, 6, 9, bottom up, 10, 13,16, 18, 19, 20, 24, 27, 28, 30
GD	Weg van de grote getallen en abstracte begrippen	30
GD	KA moet burgerparticipatie beter borgen, 1, 3, mensen moet invloed hebben	3, 27, 30
GD	Burgers moeten gedrag veranderen, 1, maar geen “doe mee” campagne	3, 4, 6, 10, 20
GD	Maar gedragsverandering is lastig	9, 11, 26
GD	Burgerparticipatie niet in wilde weg, maar over opties op basis van deskundigheid	18
GD	Burgers doen beter mee als ze kunnen meepraten, burgerparticipatie	2, 5, 12, 18, 19, 26, 29, 30
GD	Mensen vinden de term “lening” eng, praat over verdienen	
GD	Veel mensen zijn bang en niet communicatief vaardig	3
GD	Overheid moet drempels bij burgers wegnemen	
GD	Mensen moeten in de gaten krijgen dat besparing geld oplevert	3
GD	Ontzorg burgers, lever kan en klare pakketten, à la de glasbakken	3, 11, 12, 19, 29
GD	Verplichten is het enige dat werkt om burgers tot actie te bewegen	4
GD	Moet burgers niet gaan verplichten, werkt niet	
GD	Kernvraag: willen burgers offers brengen	6
GD	Burgers knappen af op de bureaucratie en regeltjes	10

GD	Geef burgers/wijk een bedrag, spreek resultaat af en laat ze vrij	10
GD	Slecht gedrag, niet meedoen, ombuigen met financiële prikkels	
GD	Pak het aan op wijkniveau, met coaches en sociale teams	12
GD	Burgers hebben voorspelbaarheid en dus neutrale informatie nodig	13, 26
GD	Burgers willen best meedoen als kosten eerlijk worden verdeeld	13, 20, 26
GD	Als buurman het doet, doe ik het ook	19
GD	Landelijke energiecommissaris om burgers aan te jagen	19
GD	Overheid moet voortrekkers steunen met procesgeld	19, 29
GD	Nu zitten die voortrekkers onbetaald te trekken aan betaalde krachten	19
GD	Burgers gaan samenwerken in energieschap, zoals vroeger in waterschap	19, 20, 24
GD	Moeten stap maken van participatie naar co-creatie	19, 24
GD	Burgers motiveer je niet met cijfers, wel door ze deel te maken van het winnende team	18, 22
GD	Burgers missen de kennis om professioneel in te spelen op financiële mogelijkheden	22
GD	Speel in op peer pressure, niet achterblijven als iedereen het doet	24, 29
GD	Projecten komen alleen van de grond als burgers meedoen	26
GD	Sommige mensen moeten je aanjagen en andere afremmen, maatwerk	29
GD	Informatie alleen zet mensen niet in beweging, maak het eerst sexy en pas dan info	29
GD	Niets is zo overtuigend als voorbeelden van dingen die werken en betaalbaar zijn	32
GD	Zet de voortrekkers in hun kracht, zij maken plannen, zij krijgen procesgeld	19
GD	En zorg er voor dat voortrekkers niet gezien worden als gekke henkies	26